

менити посао, а ћирилицу потпуно искључују.

У доба СеФеРеЈе напуштање ћирилице тумачено је српским доприносом учвршћавању братства и јединства, а одбрана ћирилице национализмом.

Већем делу националних мањина у Србији ћирилица није матерње писмо и она им оличава страх од асимилације. Неке политичке институције одбацују ћирилицу или је игноришу. Није забрављено ни време кад су ћириличне књиге спаљиване.

У општем трчању за латиницом, поред помодности, многи мисле да су напреднији, европскији, ако се служе латиницом и фирме својих кафана и продавница исписују на енглеском језику. Брза храна, брза и памет.

Могло би се одмах поставити више питања:

Да ли су кад услужили странца? Очекују ли ускоро њихову навалу? Треба ли странцу знање српског језика да би погодио где се продаје обућа, а где намештај? Знамо ли ми стране језике? Ако странац и дође у Пријеполје, да ли ће да седне од радости што је налетео на имитацију? Пре ће у томе видети наивност или улагивање за неки цент (касније ће сазнати да су му "урођеници" подвалили). Он таквих "енглеских" производа и фирми има много бољих, правих, у својој земљи!

Нисам сигуран да се у глобално село улази одбацивањем ћирилице.

Смисао трговања, путовања светом и туризма није у томе да све буде исто, да се угађа неуким и нерадозналим, него да се види и осети различитост, изворност, изузетност. Радије ће се странац фотографисати поред фирме ћириличне (односно на арапском или кинеском), него енглеске у Србији и Грчкој. Радије ће свратити у национални ресторан, са националним именом, мало ломити језик и купити националне сувенире, него имитације. Ако бисте Американца питали да ли више воли да по овдашњој чаршији види натписе на српском или енглеском језику, сигурно би више волео на српском. Њему је доста Америке, зато путује да би упознао нешто другачије. И у својој земљи ће га радозналост повући да проба нешто из њему далеког и непознатог света. Неће му бити тешко да се снађе, ако је објашњење (упутство) и на енглеском језику.

Исписивање фирми нема везе са учењем и знањем енглеског (и других) језика. Енглески ће се морати знати, због комуницирања и са Немцима, Бразилцима, Арапима, Кинезима, Норвежанима, Тутсима, ма колико се то нама не допадало. (Есперанто није успео). Путоказе и друга обавештења морамо из практичних разлога исписивати и енглеским језиком.

Одбраном ћирилице брани се универзална идеја: бити отворен свету, а чувати и показивати своје вредности.

Кад не може национална елита, како тек сиротиња и простота да буде мудра и достојанствена?

Вујица Бојовић

ИСТРАЖИВАЊА

ПАЛЕОЛИТСКО НАЛАЗИШТЕ ЦРВЕНА СТИЈЕНА

Праисторијско станиште Црвена Стијена се налази на обали Билећког у селу Петровици општина Никшић. За археолошки свет је познато од средине прошлог века када су предузета археолошка истраживања која су од 1955-1964 спровођена у неколико кампања. Резултат ових истраживања је био право изненађење и за саме истраживаче чија су ископавања досегла до дубине од 21 метар. Ова дубина не представља завршни хоризонт археолошког фондуса. Ископавање дубљих седимената није било могуће из безбедонских разлога и непостојања одговарајуће опреме, за уклањање великих каменних блокова који су затрпали целу површину налазишта у одређеном геолошком периоду.

Са седиментима дебелим преко 21 метар, пожељним у XXXI археолошки стратум, Црвена Стијена је, уз

адаптацији до краја плеистоцена и почетка савремених климатских услова, и коначно, увода у неолит, земљораднички начин живота у Европу. Ни једна територија у Европи не поседује и не пружа овако широк спектар археолошких могућности и обећања. Најстарији стратуми Црвене Стијене су стари преко 200.000 година и самим тим су драгоцени за проучавање палеолитских људи и процеса насељавања Европе.

Изванредни резултати поменутих истраживања навели су групу стручњака да направи пројекат за ревизиона ископавања, анализе и интерпретацију Црвене Стијене. Пројекат реализују Центар за археолошка истраживања Црне Горе, Завичајни музеј Никшић и Универзитет Мичиген USA. Поменућу само окосницу научног тима који треба да реализује овај дугогодишњи, мулти-

налазишта El Castillo и Atapuerka у Шпанији, сврстана у ред налазишта са најдубљим седиментом у Европи. Изгледа да Црвена Стијена поседује најдужи археолошки континуитет у читавој Европи, почев од најранијег неолита па до средњег палеолита. Имајући ово у виду, Црвена Стијена је потенцијално једно од најзначајнијих налазишта на континенту. Црвена Стијена пружа готово јединствену прилику за откривање информација о прото-културној организацији средње палеолитског (неандерталског) човека, дугој транзицији до савремене људске културе и друштва, променама које су се дешавале од средњег до новијег палеолита, економској и социјалној

дисциплинарни посао: dr Robert Whallon - Универзитет Мичиген, dr Steven L. Khun i dr Mary Stiner - Универзитет Аризона, др Душан Михајловић - Универзитет Београд, dr Natalie Munro - Универзитет Конектикат, dr Fransesco Alhaque i dr Alexandar Recchi - Универзитет у Риму, dr Jamie Woodward Универзитет у Лидсу, потписник овог чланка који је руководио истраживања и други сарадници. Ревизиона

истраживања, применом савремених метода и мултидисциплинарним приступом без сумње ће помоћи разумевању многих отворених проблема из археолошких периода палеолита, ранохолоцена и почетака неолита. Нова сазнања из више области геологије, геолошке микроморфологије, бројне технике за утврђивање старости, разне анализе артефаката, анализе палеозоолошког и палеоботаничког материјал и квантитативно просторна анализа треба да нам дају одговарајуће информације које оправдавају карактер ревизионих истраживања.

Навешћу неколико смерница, односно најсавременијих метода и анализа, које ћемо спровести током престојећих истраживања а која ће свакако трајати више од једне деценије. Данашња слика климатске историје плеистоцена је изграђена на основу анализа односа/пропорција изотопа кисеоника из језгра дубоког мора, као и језгра ледене капе Гренланда. Новија геолошка слика плеистоцена помаже нам да много детаљније и постепено разумијемо окружење у које су праисторијска бића морала да се адаптирају. Ова јако променљива окружења била су контекст у којем је људска култура еволуирала и добила своје новије оквире током палеолита. Веома дуго палеолитско станиште Црвене Стијене треба да се постави у овај контекст окружења, како би се разумјело и интерпретирало на прави начин, у смислу људске историје. Ово захтијева нове и финије геолошке анализе њених седимената, као и регионалне геоморфологије и плеистоценске палеонтологије. Таква нова истраживања би омогућила детаљну реконструкцију локалне и регионалне историје плеистоценског окружења Црвене Стијене.

Испитивања аграрне микроморфологије археолошких области (налазишта) представља нови развој у археолошкој геологији, а који обезбјеђује информације о депозиционој историји и пост-депозиционим процесима који утичу на археолошке слојеве Црвене Стијене. Ова информација је непрецјењива за правилну интерпретацију просторног склопа археолошких материјала, вертикално и хоризонтално. Солодно познавање таквог склопа је критично за 'обнову' људских активности у периодима запосиједања ове територије.

Одређивање датирања археолошких материјала почело је тек током 1950-тих година, када је Црвена Стијена први пут ископана. Прве радиометријске технике датирања (одређивање старости) захтијевале су релативно велике количине (узорке) чистог угљена, и нису се могле прецизно примјењивати чак до прве половине новијег палеолита. Од тада, стандардно одређивање старости постало је прилично прецизно за читав новији палеолит, и за крај средњег палеоли-

та, док је акцелераторско одређивање старости увелико повећало прецизност утврђивања датума, и омогућило јако прецизно одређивање старости узорака и чак старијих периода. Бројне остале технике за одређивање старости раних археолошких материјала, укључујући 'electron spin resonance (електронску спин резонанцу), thermoluminescence (термолуминосенс), amino acid racemization (амино киселинску рецемизацију), и за најстарије периоде, уранијум и аргон-аргон одређивање старости, постале су примјенљиве за одређивање старости палеолитских периода и материјала.

Сада постоји само један одређени датум из Црвене стијене. Било како било, уз програм систематског и детаљног одређивања старости њеног дугог континуитета, Црвена Стијена би

економије сировина, технолошке традиције, као и односа између форме и функције у индустријама каменог оруђа.

Значајан дио такве финије карактеризације кремених склопова јесте њихова компонента микро-оруђа и микро-обrade нешто што је тренутно непознато за Црвену Стијену. Стога ће један од основних циљева нових истраживања у Црвеној Стијени бити обнова великих склопова кремених индустрија, укључујући битну микро-компоненту, као и детаљне техно-типолошке анализе ових склопова како би се прецизно дефинисале палеолитско-мезолитске културе југоисточне Европе, њихове секвенце, и њихови регионални односи, на нивоу детаља упоредивог са оним који се данас развија за друге области.

Технике испитивања коришћења и трагова на каменом оруђу данас

Истраживања на локалитету Црвена стијена

могла постати кључни археолошки континуитет у југоисточној Европи, за читав средњи палеолит, све до почетка неолита.

Карактеризација склопова каменог оруђа је коренита основа за дефинисање палеолитске, епипалеолитске и мезолитске културе и периода. Од времена публиковања кремена индустрија из Црвене Стијене, дошло је до битних напредовања у проучавању ових материјала, а и друге територије у Европи нам сада пружају много детаљније и финије дефиниције и континуитет палеолита кроз мезолитске културе. Генерално, испитивање палеолитских индустрија каменог оруђа је помјерено са морфолошког type-list приступа на детаљније и опсежније анализе. Савремене техно-типолошке студије засноване на приступу chaîne opératoire (оперативни ланац) или reduction sequence (секвенца редукције) пружају јасније разумевање

омогућавају директну идентификацију њиховое употребе. Ове технике, које захтијевају опширно експериментисање и развој експертизе у микроскопском истраживању, дају нову димензију нашој способности да реконструирамо праисторијске технике, економије и активности. Њихова инкорпорација у опсежне анализе литских индустрија обогаћава и проширује реконструкције праисторијског понашања и економија које смо ми способни да учинимо. Micro-wear (микро-хабање) и breakage (оштећење) у истраживањима биће важан аспект анализа свих литских материјала нових испитивања у Црвеној Стијени. Она би требало да помогну у појашњењу дугорочног и сложеног проблема значења варирања у склопу средњег палеолита, и ова испитивања ће у великој мјери помоћи у реконструкцији

праисторијских економија и понашања у свим периодима.

Такође су интересантна новија достигнућа у micro-residue (микро-талоским) анализама и на оруђу и на седиментима на којима су пронађени. Ове анализе су засноване на потенцијално 'повративе' остатке крви или ДНК, из којих би се могле утврдити 'умијешане' животињске врсте. Ово омогућава директну идентификацију животињских врста обрађених посебним оруђем или чији су остаци иначе присутни на том мјесту. Уколико се услови покажу повољним за презервацију ових остатака на каменом оруђу или на седиментима, резултат таквих анализа ће открити доста тога о лову и животу праисторијских становника у Црвеној Стијени.

Испитивање порекла литских сировина је још један приступ у истраживању ових материјала који је почео да показује своју вриједност у реконструкцији узорака праисторијских помјерања (кретања), размјене и трговине. Дужина и дистанце којим су литске сировине циркулисале, варирају од периода до периода, и показало се да су индикатив за степен културног развоја, друштвених и економских односа међу праисторијском друштвима.

Археолошки остаци фауне очигледно пружају информације о општем окружењу и његовом економском потенцијалу за људске групе у овој области, у датом времену у прошлости. Било како било, у задњих 30 година, анализе фауне у археологији су напредовале од једноставне идентификације врста које су присутне у датој области, уз неке опште процјене њихове релативне фреквенције, до веома детаљних, прецизних и квантитативних студија. Испитивања фауне уједињавају сада информације о тарному (тефономији), многоструким мјерама фреквенције, различитим употребним ознакама, излагању ђелова тијела, тјелесним ознакама, старости-полу. Овако комплексна испитивања археолошких остатака фауне данас допринесе реконструкцији и интерпретацији прошлости на бројне начине. Један од најзначајнијих доприноса овако детаљних анализа фауне јесте реконструкција ловачких стратегија и организација ловачких компонената економије ловац-сакупљач. У комбинацији са подацима о дистрибуцији, оно такође може омогућити реконструкцију узорака интерне економске организације у групама ловац-сакупљач. У каснијим периодима, новији приступи у анализама фауне могу уочити почетке организације у чопор и припитомљавање животиња много прије појаве анатомских промјена које су традиционално коришћене за археолошку идентификацију питомих животиња.

Најзначајније питање које ће бити упућено са новим ископавањима у Црвеној Стијени јесте да ли има значајаног напретка у спознајним и културним капацитетима људских група у

току трајања средњег палеолита. Студије у Италији су сугерисале такав напредак, иако би тамошњи резултати могли бити резултат промјена у локалној географији. Анализе фауне и остали економски подаци из дуге секвенце заузимања Црвене Стијене ће се користити за тестирање ове претпостављене, значајне еволуције људских капацитета. Профили популације животињског плијена ће се користити за утврђивање ловачких стратегија, а студије о узорцима меса, транспорту и употреби ђелова тијела ће се такође користити како би се допунила и уоквирила слика о ловачкој и пракси конзумирања. Као помоћни програм овим теренским и лабораторијским

Зуб неандерталца

истраживањима у Црвеној стијени, биће програм agent-based студија компјутерске симулације, дизајниран да тестира импликацију и валидност реконструкције праисторијске хранилачке културе, културних капацитета и групне организације.

Сличне анализе фаунског материјала из других периода ће се користити за реконструкцију окружења у којима су живјели праисторијски становници ове области и коришћења овог окружења за њихов опстанак и друге економске неопходности. Ово ће бити посебно важно за периоде епипалеолита и мезолита. Битно питање данас јесте да ли је заостравање у економији опстанка/живота ловац-сакупљач заиста било карактеристично за окружење касног плеистоцена - раног холоцена. На ову такзвану 'револуцију широког спектра' се гледа као на критичну претечу појаве пољопривреде и неолита. Други спектар, свакако, јесте да економске промјене које се могу уочити у овом периоду, не указују на било какво 'заостравање', већ су прије свега предвидив резултат адаптације ловац-сакупљач на промјене у окружењу и географске промјене које су биле карактеристичне за овај период.

Палеоботанички материјали су општепознато ријетки из археолошких

области прије неолита. Ипак, нове методе опорављања, укључујући флотацију и, нарочито, опорављање микроскопских биљних елемената (phytoliths) пружају данас могућност за остварење поменутог. Опорављање ботаничких остатака из контекста пре-неолита било би нарочито значајно, јер би се на тај начин открила потпуно нова димензија економије "ловац-скупљач". Новим ископавањима у Црвеној Стијени ће се стога уложити интензивни напори у циљу откривања палеоботаничких материјала уз коришћење ових нових техника.

У посљедњих неколико година развијене су бројне методе квантитативних анализа за дефинисање узорака вертикалне и хоризонталне дистрибуције археолошких материјала. Те нове методе чине могућом прецизну идентификацију хијерархије радњи којима су се људи бавили у слојевитим археолошким областима. Оне су такође посебно дизајниране за откривање просторних узорака људских активности у 'окупационим' областима, што се може користити као основа за реконструкцију величине праисторијских људских група и организације активности у њима.

Након опсежних припрема реализација пројекта ревизионих ископавања, анализа и интерпретације палеолитског налазишта Црвена Стијена је започета априла месеца 2004. год. и настављена у јулу и августу 2005. год.

У току прве кампање је у средњепалеолитском контексту пронађен је зуб за који су антрополози одређеним мјерењима и аналогјама утврдили да припада неандерталском човеку. Проналазак зуба неандерталца је први налаз ове врсте како на простору Црне Горе тако и на ширем простору. Нагласићемо да су физички остаци људи из времена средњег палеолита веома ретки и да овај налаз уз богаство и културни континуитет слојева у Црвеној Стијени овај локалитет сврставају у сами врх европске археологије. Подсетићемо да је у светској антрополошкој науци веома актуелно питање односа између палеолитског човека (Неандерталац) и савременог човека. За решавање овако битних цивилизацијских проблема сваки налаз физичких остатака палеолитског човека је изузетно значајан. Значај налаза зуба из Црвене Стијене постаје актуелнији ако се зна да је за решавање односа између неандерталца и савременог човека изузетно битна географска регија у којој се налази археолошки локалитет Црвена Стијена јер је ова регија један од коридора којом је модерни човек могао доспјети на европско тле.

Миле Баковић

У сливу реке Рашке била су бројна рударско-трговачка насеља, око којих се руда вадила-топила, прерађивала и од ње израђивани разни предмети. Међу тим бројним привредним, културним и духовним центрима у сливу реке Рашке, значајну

РУДАРСКО-ТРГОВАЧКА НАСЕЉА У СЛИВУ РЕКЕ РАШКЕ

улогу имала су следећа места: Глахавица-Глуха Вас у пределу Себечева, Ковачево у пределу Дежеве, Пожежина у пределу Борја и Вареш у пределу Подгоре.

Глухавица - Глуха Вас, данас су Црквине. Некадашње старо рударско-трговачко насеље Глуха Вас налазило се на месту данашњег друмског насеља Црквине на пола пута између Новог Пазара и Тутина. Ово рударско насеље играло је значајну улогу у привредном развоју Немањине Рашке, па и касније за, време његових наследника. Од убирања неких пореза, који су узимали српски владари плаћана је војска, подизани манастири и цркве, свете лавре, подмириване и друге потребе благајни жупана, краљева и царева.

Увиђајући велики њен значај, Турци су Глуху Вас одмах запосели, марта 1396. године, скоро педесет година пре но што ће заузети целу област Рашку.

О старој Глухој Васи сазнаје се из три извора: из писаних повеља наших краљева и царева, из дубровачких докумената и из материјалних остатака у данашњим црквицама по околним местима. Положај старог рударског насеља Глухавице дуго је био непознат. Открио га је, на основу дубровачких листина К. Јиричек, али тек пошто је И. Руварац показао да је Глухавица била негде у околини Новог Пазара.

У Бањској повељи забележено је око 1316. године, "и Глуха В (а) е коло все и с роудари, и дохотике да дају цркви како соу давали краљевствва ми". Податак очигледно показује, да су рудници у Глухавици радили и пре подизања манастира св. Стефана у Бањској и владавине краља Милутина (1282 - 1321). У Дечанској повељи забележено је око 1330. године "да се за манастир Дечане узима "на свако годишће оу Глухој В си ђо 50 наг ѓвозија" (челика). Оба податка из повеља показују да је у Глухавици био значајан средњовековни рудник гвожђа, који су Турци, после доласка у област Рашке, искоришћавали. У њој је већ 1396. године био турски кадија и тада је имала царину. Године 1451. и 1458. спомињу се глухавички Турци, који су долазили у Дубровник ради трговачких послова. Године 1456. и 1475. поменути су у Глухавици дубровачки трговци. У једном турском катастарском попису Босанског санцака из 1489. године уписана је "нахија Димурици Пазар, друго име Глухавице и зеамет Јелеч". Глуха Вас забележена је крајем XV века у Сопоћанском поменику као Глухавица. Приликом проласка кроз Нови Пазар Млечанин Павле Кантарина казује (1580) да се гвожђе вади у Глухавици, а то је стара

Глуха Вас, данашње Црквине код села Глухавице".

То су били докази из записа, а на самом месту данас на Глуху Вас указују остаци тог насеља и називи места. Овој Глухавици-Глухој Васи до данас име му се одржало у имену суседног села Глухавице. Оно је било у средишту рударског краја (пределу Себечева), у коме су се одржала многа стара и напуштена рударска окна и велика гомила рударске шлакње. Према предању Глухавица је била некада велика и богата "касаба". У њој и непосредно поред ње има остатака од четири цркве, по којима је данашње друмско насеље добило име Црквине. Поред остатака од Црквина у садашњем друмском насељу раскопавају се темељи од неких солидно зиданих зграда од тесаног камена у малтеру. Старих рударских вигњева било је на два места. Један је био у лукама, а други код куће Мустафе Решевића. Засутих рударских окана има ниже брда Орница а на месту Лисичје рупе. У ближој околини Црквина има старих рударских окана и ходника у Руђама, од којих 15 само у карсној ували. Гвоздена руда вадиле се на месту Дудулицама. По предању, у Руђама се вадиле златна жица. Она је испирана и кована на месту Ковачима, у коме је на реци било намештен нарочити "коловоз". И сада се у Ковачима, поред једног речног корита, на три места налазе повелике гомиле, шлакње, које су урасле у коров и шибље. У суседном селу Радуховцу има старих рударских окана на месту Каном (Калном) Буца. У Блацима има на два места рударских "рупа", а на месту Бласкораћу постоје зидине које су остаци рударских зграда, по називу ту је био Бласков (Блазијусов) Кораћ (чекић).

Многи Глухавчани Срби у дубровачким списима помињу се као трговци, преносници (крамари), па и дужници код финансијских кућа. Трговац за којег се каже: "Восак су, њреко Новоџ Пазара (Раса) слали Глухавичанин, најпример, Јаков Појовић, заједно са Дубровчанином Пејтром Рагосалићем; четири њовара". Тако се средином XVI века у Дубровнику између осталих задужио и "Петар Вуксановић, из Глухавице". Исти овај трговац се помиње на другом месту: "Године 1560. забележен је неки Петар Вуксановић, српски трговац из места Глухавице". Бавили су се Глухавичани, успешно и преносом робе не само до Новог Пазара (Раса) него и даље до Софије.

Ковачево у Дежеви. У нашим досадашњим списима мало се пажње обратило Ковачево, као рударско-трговачком центру у пределу Дежеве.

Назив села Ковачева, говори да су ту радили ковачи, остаци три црквине од некадашње три цркве у самом селу Ковачеву, место Царина подсећа на место и време кад се ту роба царинила и царина убирала за владаочеву благу, Близнац назив за планину где су били главни рудници гвоздене руде за село Ковачево, а Близнац на персијском језику значи место где се вади квалитетна гвоздена руда. Онда су ту материјални остаци где се рударило и где се руда прерађивала.

На месту Рупчинама, у Брезовици, одржала су се стара окна. Ниже Оштре главице, у Синоженцима, има окана. Ниже брда Куле, у Паресијама, налази се пет засутих "бунарина", за које се казује да су још Немањини у њима вадиле гвоздену руду. У селу Плешину има старих окана на два места: У Радалову долу и на Рупчинама. На месту Ковачица, у Тењкову, виде се остаци рударских рупа.

Старо рударско-трговачко насеље Пожежина налази се у данашњем селу Пожежини. Старих рударских окана има на левој страни доње долине Рашке. Писани податак из почетка XIV века показује да се у овом месту и пре XIV века жегла (топила) извађена руда, па се по рударским жеженицима (пећима), назива који се и сада употребљава место назвало Пожежина. Оно је временом постало рударско насеље или насеље за промет руда, па је имало и градско утврђење, које је поменуто у Бањској повељи.

Средњовековно рударство у области Рашке наставља се и после доласка Турака. Турци су имали писане рударске законе, који су примењивани и у нашим земљама. У једној канун - нами из 1560. године, под тачком 3 забележено је: "Нови Пазар је ... ђостјао кримска (царска) домена (хас)... ђа су његови џеријатски ђорези и обичајни намејти заједно са Жежежом (Садашњом Пожежином) и Мајданима у њеној околини конфисковани за царску блађајну".

Вареш се налази северозападно од Новог Пазара на удаљености око 15 километара, на старом Дубровачком и Босанском путу. Вареш је сеоска утрина код Подгорског Црног Врха, коса и крај насеља Јасеновика у Подгору. Назив постао вероватно од "Варак" "гварак" старих српских записа како су се називали власници или удионичари рударских окана.

Мирослав Дабих
Археолошка истраживања потврђују да се на простору централног Балкана у континуитету живи осам до девет хиљада година. Богато културно наслеђе недовољно је истражено и слабо познато широј јавности.

ЈУГ СРБИЈЕ БОГАТ АРХЕОЛОШКИМ НАЛАЗИШТИМА

АНТИЧКИ ГРАД ИЗ ДОБА АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГ

Држава не препознаје, као свој интерес, финансирање истраживања чији би резултати свакако могли да разјасне многе загонетке из наше прошлости и светске историје. Оно што се с времена на време открије испод наслага земље неретко је резултат личног ентузијазма појединаца из ове бранше.

А да југ Србије лежи на непроцењивим вредностима показује чињеница да је само дуж ауто пута Ниш - Скопље, од Владичиног Хана до границе са БЈР Македонијом регистровано 90 археолошких локалитета, у раздобљу од неолита до средњег века. Прошле године је требало да почну радови на заштити и конзервацији једанаест локалитета дуж ове трасе који би били директно угрожени изградњом нове трасе Е-10 ауто пута. До радова на новој траси ауто пута није дошло, па су и заштитни радови одложени за боља времена.

Резултати онога што су археолози открили у последњих неколико година на југу Србије потврђују да археологија заслужује више.

Ногу је повукло археолошко налазиште Кале код села Кршевица у општини Бујановац, које је од ауто пута Е-10 удаљено неколико километара, и одакле поглед "пуца" и према Бујановцу и према Врању.

Налазиште је откривено шездесетих година прошлог века, али су озбиљнији археолошки радови почели тек пре четири године када је од стране стручњака Археолошког института у Београду оцењено као најзначајније археолошко налазиште у јужној Србији и на простору централног Балкана.

Најстарији пронађени археолошки материјал потиче из 12. века пре нове ере и заступљен је "брњичком" културном групом, која је постојала пред крај бронзаног и почетком гвозденог доба. На јужној падини брда нађене су земунице, полуукопане на праисторијски начин, са косим крововима и кровним конструкцијама које су највероватније биле покривене пругом.

Археолошки радови на њему у континуитету трају од 2001. године. Досадашња ископавања утврдила су план највеће јужне грађевине на платоу, а током јесени 2005. копано је и поред саме Кршевичке реке, где су се налазили бедеми давно заборављеног, за сада још безименог, града.

- Овај локалитет је пребогат и хронолошки и по материјалу који смо

Локалитет Кале, остаци античког града

ту нашли. Кале је најсевернија до сада позната тачка, такође и једина на територији Србије, где су пронађени остаци једног античког града из грчког периода. На истом месту, али у "млађим" слојевима пронађена је и келтска керамика, до сада карактеристична за крајеве око Саве и Дунава. Највећи део локалитета односи се на четврти и почетак трећег века пре нове ере, време Филипа II и Александра Великог - каже иницијатор и руководилац ископавања доктор Петар Поповић из Археолошког института у Београду.

Антички извори су помињали присуство Келта на овим просторима, али је све то сада по први пут и археолошки потврђено.

- У центру Балкана не постоји ни један локалитет који садржи грчки и келтски материјал, такође и архитектура за сада нема никаквих паралела, тврди Поповић.

Цело насеље се простирало на површини од око четири хектара. До сада су ископавања обављена на површини од око 1.000 квадрата, што је мали део али ипак довољан за претпоставке како је тај древни град могао да изгледа.

Акропола са грађевинама, које је штитио ров са бедемом, и подграђе које се спуштало све до реке показују да налазиште Кале у Кршевици има све одлике урбаног насеља - античког града. У њему се у континуитету живело од петог века пре нове ере, па све до првог века наше ере, али је најлепши и најпрепознатљивији материјал из доба Александра Вели-

ког. Из тог периода су сви надземни објекти.

У протекле четири године рада са брда изнад села Кршевице извађено је више стотина непроцењивих предмета, међу којима је савршено очувана луксузна грчка роба са печатом грнчаријских радионица са Тасоса, из северноегејских или атичких градова. Нађена је и хеленизирана керамика изузетног квалитета која је коришћена у свакодневной употреби. У нешто мањој мери налажен је новац и накит, који је међутим изузетно вредан. Један нађени новчић из времена Александра Великог процењен је на 50.000 евра.

Велики број грнчарије нађен је у, вероватно, обредним келтским јамама, којима још није утврђена сврха. За сада није откривено који је био повод за изградњу тих јама - врло правилних удубљења у земљи која су до врха напуњена керамиком која је чак и ломљена да би стала. Налажене су и јаме где је керамика била врло јасно и правилно поређана уз саме ободне, и ту је било неких трагова животињских костију.

Пронађене предмете са локалитета Кале до сада су могли да погледају посетиоци изложбе Народног музеја у Врању и музеја у Љубљани, а стална поставка се налази у Народног музеју у Београду.

Туристичка организација Бујановца је локалитет Кале уврстила у приоритетну туристичку понуду овог краја. На потезу је локална власт општине Бујановац која треба, да покрене иницијативу за добијање средстава за извођење пројекта, где би тур-

исти као на длану могли да уживају у једном античком граду.

Током прошле године обављени су радови на још једном археолошком локалитету на југу Србије, који је мањег значаја него Кале у Кршевици, али су зато резултати ископавања за лаике много видљивији. Ради се о утврђењу из доба византијског цара Јустинијана Првог за које се готово може рећи да га је открила брана Првонек која се гради код истоименог села, недалеко од Врањске Бање. Приликом извођења радова на санацији одрона на брду изнад бране Првонек, фебруара 2005. године, на око 660 метара надморске висине, радници су наишли на остатке старог зида од тесаног камена и малтера. О томе је обавештен надлежни Завод за заштиту споменика културе у Нишу који је ангажовао стручњаке из Народног музеја Врање да изведу заштитне археолошке радове на том локалитету.

За радове на Градишту Првонек заиста су били потребни ентузијастички. Радило се у изузетно тешким условима, на вртоглавој висини са које и грандиозна брана Првонек изгледа као да је "у приземљу", често под углом од 90 степени испод кога зјапи провалија.

Стари градитељи заборављеног града били су уметници свог заната и направили су град у стени, "крадући" од брда и материјал за градњу. Како је брдо стеновито, собе кућа и кула су уклесиване у стену, а оно што је од стена извађено претварало се у камене цигле од којих су зидани бедеми.

Археолози врањског музеја су са сарадницима успели да из брда извуку фортификационе зидове, бедеме, као и спољашње делове утврђења.

Откопани су и делови неколико унутрашњих просторија које су се користиле за извођење металуршког процеса ливења гвожђа. На тај закључак наводи проналазак велике количине гвоздене згуре и делова пећи, као и неколико предмета гвозденог алата. Радове је финансирао Министарство за пољопривреду и водопривреду, уз разумевање ЈП Водовод из Врања.

- Остаци утврђења потичу из средине трећег века, из периода римске доминације овим просторима. Утврђење је живело све до Јустинијана I и његове обнове римског царства, до средине VI века. Сви периоди су потврђени налазима новца од Гордијана I до Јустинијана I. Анализа архитектонских остатака радова потврђује две фазе, старија је урађена квалитетније, од ломљеног камена везаног малтером и млађа слабије, уместо малтера коришћено је блато или иловача, каже руководилац радова археолог Горан Митровић.

Утврђење Градиште је изграђено у немирно време распада римског царства, због тога је и изабрано тако неприступачно место, одлично за одбрану, а ипак у близини саобраћај-

нице која је ишла долином Јужне Мораве.

У непосредној близини утврђења дефинисано је још неколико локалитета из истог периода - насеља и некрополе. Након што је завршена изградња бране Првонек цело насеље је конзервирано и не може се видети ништа осим пломбираних површина брда.

Друга екипа археолога - из Завода за заштиту споменика из Ниша, Народног музеја у Врању и Београду

Новчић из времена Александра Великог процењен на 50.000 евра.

имала је задатак да у току јесени и наредног пролећа обиђе буквално свако село у општинама Бујановац и Прешево, у потрази за културним благом које ће бити детаљно описано и снимљено. Када се, према плановима, ово истраживање за две године заврши, биће објављена књига.

- До сада смо обишли више од стотину археолошких локалитета а имамо велику помоћ мештана који нам понекад помажу и као водичи. Мада има случајева и да сами становници насеља не знају ко им је у првом комшилуку, као што се десило у селу Биљача где смо пронашли остатке старих римских гробова који су

нове ере, и то су античка насеља, утврђења и некрополе. Пронађена су и два објекта који би могли да припадају византијском периоду, али Чершков сматра да би се пре могло рећи да се ради о утицају Византије који се осетио у овим крајевима.

- Међу најзначајније археолошке објекте које смо до сада истражили спада готово срушена црква у селу Кршевица која је изузетан објекат и по складности и по архитектури, и највише подсећа на Милутинов период из краја 13. века. Црква је зидана каменом и опекама техником "опус мистум" - каже Чершков.

Још један изузетан објекат по својој архитектури који је истражен и описан приликом текућег рекогносцирања је црквиште Бујић у селу Спанчевац, а ту је и црквиште Свете Тројице у селу Претина. Те две цркве, одавно срушене, имају по две припрате што је прилично неуобичајено, а претпоставља се да је такав био и манастир Светог Прохора Пчињског.

Колику штету има држава од "дивљих" љубитеља археологије - копача злата илуструје пример некрополе која је пронађена на Љанику у општини Прешево, коју су археолози недавно прегледали и која је занимљива и по томе што су у њој присутна два начина сахрањивања. Пронађени су уобичајени гробови али и урне са пепелом спаљених покојника. У првом делу некрополе археолози су наишли на низ сонди дивљих копача, рупа које су "пробно" издубљене да би се видело има ли злата. Само је избачене земље пронађено је изузетно много занимљивог керамичког материјала.

Најгоре је то, тврде археолози, што копачима злата нису важне археолошке вредности, тако да предмети на које у свом копању наиђу а да нису на први поглед вредни, имају велике

Керамика са Тасоса

Резултати досадашњих ископавања са локалитета Кале представљени су са 130 експоната у галерији Народног музеја у Врању. Могла се видети луксузна грчка керамика која је на Кале стизала са печатом Тасоса, што значи да су становници овог древног града пили вино са Тасоса. Има керамике и из северноегејских и атичких радионица, такође и хеленизиране керамике, коришћене у свакодневној употреби, али изузетног квалитета. У мањој мери заступљен је накит, различити бронзани и гвоздени предмети, као и новац Филипа Другог, Александра Македонског и његових наследника.

лежали поред прометног пута зарасли у траву и шибље, и за које скоро да нико није знао, каже Тони Чершков, археолог Завода за заштиту споменика културе из Ниша.

Она наводи да је невероватно велики број археолошких локалитета из овог краја који је дивље копан, готово две трећине. Локалитети су стари од 1200 година п.н.е. па до почетка 14. века. Највећи број до сада евидентираних локалитета везује се за период између трећег и петог века

шансе да буду уништени управо људском руком иако су "преживели" векове.

Слађана Мајгак

Музеј у Пријепољу 1996. године покреће пројекат "На светим водама Лима", чији је основни циљ мултидисциплинарно истраживање горњег, средњег и доњег Полимља, као и заштита порушеног споменичког наслеђа, које вековима нестаје и пропада. У сарадњи са релевантним научним и стручним институцијама Музеј у

ИСТРАЖИВАЊЕ ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА НА СВЕТИМ ВОДАМА ЛИМА

Пријепољу 1996-1999. године покреће пројекте заштите и обнове порушених средњовековних манастира Давидовице (XIII век) и Куманице (XIV век), које обнавља, и повремено врши рекогносцирање територије средњег Полимља. Организује шест научних скупова, чија су саопштења публикована у зборнику Милешевски записи организује попис и заштиту споменика исламске културе на територији средњег Полимља.

Коначно 2004. године припремљен је пројекат свеобухватног истраживања територије лимске долине, који предвиђа да се прва свеобухватна мултидисциплинарна истраживања обаве на територији горњег Полимља.

Полимље спада у најстарије области српског духовног и друштвеног живота, које су стицајем историјских околности остале изван темељнијих научних истраживања. У средњем веку, до пада под турску власт, Полимље је имало развијен политички и културни живот, о чему сведоче бројни остаци, углавном у рушевинама, старих цркава и манастира, путева, рудника, старих гробља, записа и натписа и других драгоцених сведочанстава некада развијеног духовног и друштвеног живота. Све до 1912. године ова област, као и цела стара Србија налазила се под турском влашћу. Није било услова за слободно кретање и истраживање, нити је било довољно истраживача који би се посветили истраживању ових старих српских области.

Пионирски кораци у много чему, направљени су између два светска рата трудом А. Дерока, С. Станојевића, В. Ђоровића, Ђ. Бошковића, М. Лутовца и других. После Другог светског рата нешто више пажње посвећено је истраживању средњег Полимља захваљујући првенствено Музеју у Пријепољу, који је у сарадњи са Историјским, Археолошким и Балканолошким институтима САНУ и Филозофским факултетом у Београду у више наврата рекогносцирао терен средњег Полимља. Такође, значајна је серија научних скупова Сеоски дани Сретена Вукосављевића, као и истраживања М. Љубинковић, В. Шалигуровића, Р. Станића. Основни циљ пројекта је да изврши систематско и педантно рекогносцирање горњег, средњег и доњег Полимља. Биће убицирани, описани и снимљени сви трагови старог српског народног духовног живота и других народа - остаци цркава, манастира, цамија, кула, градова, путева, рудника, гробља, али и још увек мање или више сачувана народна традиција везана за поменута сведочанства или уопште за етничке, демографске и верске прилике до наших дана.

Резултати истраживања биће основа за више научних скупова са којих ће бити објављени зборници са предлогом реконструкција угрожених објеката и обнова где је то могуће.

Носилац пројекта, Музеј у Пријепољу, у сарадњи са Музејом српске православне цркве у Београду и научним сарадницима из Историјског, Балканолошког, Археолошког и Етнографског института САНУ-а, Одељења за историју и историју уметности Филозофског факултета у Београду, Одељења за оријенталистику Филозошког факултета у Београду, као и Републичког завода за заштиту споменика културе Београд, организовао је прву фазу истраживања горњег Полимља у периоду јун - септембар 2005. године. У пројекат је укључен и надлежни музеј на територији горњег Полимља - Полимски музеј у Беранама. Финансирање пројекта преузело је Министарство културе и медија Републике Србије. Према програму истраживања требало је извршити рекогносцирање терена на територији Плава, Гусиња и Рожаја, на тешко приступачном терену од Проклетија преко Виситора, Чакора и Комова, на коме је требало извршити увид на територији

графи, филолози, етнолог и архитекте, започела је истраживање терена Плава почетком јуна месеца. Како се радило о, за истраживаче непознатом терену, ангажован је водич, који је добро познавао околину Плава и Гусиња. Истраживања смо започели посетом средњовековној цркви Света Тројица у Брезојевици, која се налази на левој обали Лима, пре уласка у плавско насеље. Црква је покривена и реконструисана, са очуваним остацима аутентичних зидова и фрескописа у унутрашњости цркве. Иако археолошка ископавања никада нису извршена, начин зидања и архитектура цркве указују да црква потиче из XVI - XVII века. Веома значајан запис игумана Нестора из манастира Дечана, говори о фрескописању цркве, као и неколико већих фрагмената фресака, који су у доста лошем стању.

Изнад цркве, на оближњем узвишењу налазимо трагове средњовековног утврђења Градац, чији се назив помиње у средњовековним изворима, а који и данас користе мештани Плава и околине. Остаци оградног зида на западној и јужној страни, као и видљиви трагови темеља објеката унутар утврђења указују на то

која вековима није истраживана и на којој је задњи озбиљан истраживачки рад имао Јован Цвијић почетком XX века. Сачувани топоними, бројне порушене средњовековне цркве, средњовековна гробља и некрополе, цамије и стамбене куле представљали су огроман изазов за истраживаче који за највећи број споменика нису знали да постоје или да су само фрагментарно очувани.

Истраживачка екипа, коју сачињавају историчари, археолози, гео-

да се радило о монументалном здању, које је највероватније имало функцију чувања, не само манастирског комплекса у Брезојевици, већ и заштиту бројних трговаца и каравана који су дечанским путем пролазили испод утврђења.

Преко пута утврђења Градац, на десној обали Лима, на високој коти налази се утврђење Челиград, које је такође служило као заштита и одбрана караванског дечанског пута. Истраживања смо наставили убицирањем остатака средњовековне цркве у селу

Мартиновићи, које се у историјским изворима помиње као село Тречка - топоним који указује на то да је у близини постојао рудник и рударско насеље. Остаци невелике цркве налазе се одмах поред аутопута, а у селу живе искључиво Албанци муслиманске вероисповести. У разговору са њима сазнајемо да су сачувана сећања на стари средњовековни назив Тречка, као и то да су доласком на ову територију били католици, а да су касније примили ислам. Такође нам говоре да се на оближњем старом гробљу још увек могу наћи уклесани крстови, који указују на њихову првобитну веру. Обиласком и других албанских села утврђујемо да су средњовековни топоними промењени и да сада имају нове називе. То нам отежава рекогносцирање и истраживање терена, али љубазност и искрена жеља мештана ових албанских села, помогла нам је да већ заборављене и избрисане топониме лоцирамо и реконструисамо.

У Плаву и ближејој околини региструјемо седам стамбених кула, које архитектуром и организацијом простора чине јединствену целину на територији горњег Полимља. Зидане масивним каменим блоковима, са дрвеном међуспратном конструкцијом, стварале су повољне услове за живот бројних племенских задруга, чија је традиција заједничког живота скоро до данас очувана. Централно место међу сачуваним кулама припада Кули Реџепагића, која је реконструисана и има статус споменика културе. Значајно је истаћи да смо успели да лоцирамо најстарије плавско насеље Рибари, које се налазило на источној страни Плавског језера, а чији остаци, због дрвене конструкције кућа, нису остали очувани.

Следећа етапа истраживања односила се на територију Гусиња, до обронака Проклетија на граници са Албанијом. У центру насеља налази се најстарија Везирова џамија из XVII века, која дрвеном конструкцијом и мунаром оставља посебан утисак лепоте и мајсторског умећа. Посебну вредност представљају унутрашња дрвена врата која потичу из времена градње џамије, као и аутентични ентеријер, који је готово у целости сачуван. Интересантно је да су џамије на територији горњег Полимља ограђене дрвеном конструкцијом, са врло интересантним мунарама и изгледом који се разликује од џамија у средњем и доњем Полимљу. Овај јединствен изглед џамија нарушавају џамије грађене у ново време, које се потпуно разликују од оних грађених у XVII, XVIII и XIX веку.

На излазу из Гусиња, према Али-пашиним изворима налазимо православу цркву Светог Ђорђа, која је зидана почетком XX века и налази се у добро очуваном стању. Малобројно српско православно становништво сконцентрисано је углавном око ове цркве. У непосредној близини налази се католичка црква, која је зидана такође почетком XX века, коју углавном

посећују Албанци католичке вероисповести, којих има у малом броју на територији гусињске општине. Али-пашини извори, који се у средњем веку називају Савине воде, представљају посебну туристичку атракцију у чијој се непосредној близини уздижу огромни планински венци Проклетија, који својом лепотом овај простор чине јединственим и непоновљивим.

Задња фаза истраживања усмерена је на територију Рожаја, где такође региструјемо старе џамије са дрвеним мунарама, неколико стамбених кула од којих је већина у рушевном стању. Старе градске амбијенталне целине готово и да нема, осим неколико сачуваних старих кућа оријенталног стила, које плене својом лепотом. Од мештана сазнајемо да се на улазу у Рожаје, на левој обали Ибра налазе остаци неке грађевине за коју не знају шта је. Одлазимо и на локалитету јасно уочавамо темељне остатке средњовековне цркве, чији су полукружна апсида и централни део наоса потпуно очувани и покривени танким слојем земље. Од власника имања сазнајемо да су то остаци старе цркве и да су његови преци говорили да се звала Ружица, а да је Рожаје по њој добило име. Такође, сазнајемо да се у непосредној близини Рожаја налазе остаци цркве у селу Лучице. На локалитету затичемо зарушену средњовековну цркву, највероватније из XVI века, чији су зидови на северној страни очувани и до 2,5 м. Сачувани часни престо и синтрон у олтарском простору указују на несумњиви значај цркве, која никада није археолошки третирана. У непосредној близини зидина на западној и северној страни налазе се остаци порушених конака монументалних димензија. Сазнајемо да у близини има неколико српских кућа, а да Бошњаци муслимани из села Лучица, вековима чувају остатке ове цркве.

Према плану истраживања потребно је да обиђемо и утврдимо топониме села Госпођин врх и Бела црква, на којима се налазе остаци старих црквишта, гробаља, а и исламских споменика. Због недовољног времена, на овом делу прекидамо истраживања која ћемо наставити следеће 2006. године. Истраживања усмеравамо долином Злоречице према селу Коњусима и Комовима. Према историјским изворима Коњуси су поседи Јелене Анжујске, на чијој се територији налазе остаци средњовековних рудника, на шта указују и сачувани топоними. У засеоку Ђирковића, на узвишењу, налазимо остатке утврђења за које археолози сматрају да припада рановизантијском периоду. У подножју утврђења налазе се остаци цркве за коју не знамо ком периоду припада, јер није археолошки ископавана. У договору са одговорнима Полимског музеја у Беранама оста-вљамо да наредне године организујемо археолошка ископавања и утврдимо о каквим објектима и локалитетима је реч.

* * *

Овогодишња истраживања на територији горњег Полимља дала су несумњиво врло значајне научне резултате и показала оправданом идеју Музеја у Пријепољу да се истраживања на територији средњег Полимља не могу обавити без комплекснијег приступа истраживању целе лимске долине од изворишта Лима, до његове утоке у Дрину. Значајни историјски догађаји, вековне сеобе становништва са простора лимске долине, владавине моћних цивилизација, које су на овим просторима оставиле бројне трагове, захтевају ангажовање управо овако бројних и знаменитих научних радника чије, по први пут, ангажовање на терену гарантује праве и валидне историјске податке. Истраживања горњег Полимља настављамо 2006. године, када ћемо поред горе наведене територије истраживати и територију највеће средњовековне жупе Будимље, код Берана. Договорено је да након истраживања, крајем септембра у Дому културе у Плаву организујемо научни скуп на тему "Истраживања горњег Полимља", а саопштења штампамо у зборнику Милешевски записи, бр. 7.

Истраживања горњег Полимља пратила је и снимала РТС, која је схвативши значај пројекта, прихватила да по први пут на овај начин извештава и бележи ток истраживања на терену и на локалитетима, остављајући вредне документарне записе који ће служити не само научној, већ и широј јавности.

Посебну захвалност, у име организатора истраживања - Музеја у Пријепољу и истраживачке екипе, дугујемо и упућујемо свим оним племенитим и добронамерним саговорницима, без чије помоћи и разумевања ова истраживања не би била успешно и квалитетно организована и спроведена.

Славољуб Пушица

ТРЕНУЦИ

*На лакџу Ибра мирује њеишчани
сџруг.*

И чека.

Да џа џаласи њољубе њљуском.

Вога оишче куда мора.

Добрила Лиља Јаковљевић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊИМА О РАШКИМ ВЕЛИКИМ ЖУПАНИМА ПРИМИСЛАВУ И БЕЛУШУ

Одвојици великих рашких жупана, Примиславу и Белушу постоје врло оскудни подаци. Они се помињу само једном код Кинама. С тога су о њима стваране контрадикторне претпоставке. До душе Дукљанин помиње неког Белуша краља, али када су у питању старија времена тако да они немају неке везе сем ако Дукљанин овај податак није на адекватно место поставио. По заузимању српског престола краљ Белуш је дошао у сукоб са Угрима при чему их је победио у бици на пољу Белини у Срему (југоисточно од Шапца). После великог пораза Угри су затражили мир што је Белуш прихватио под условом да граница буде на реци Сави.

Још почетком XX века наша историјска наука је стала иза Љубомира Ковачевића који је први донео закључак да је Завида, отац кнеза Мирослава и великог Жупана Стефана Немање, као и да су, према томе, Мирослав и Константин и велики жупан Тихомир његова рођена браћа. Пре и после њега, било је доказивања да Завида није отац Стефана Немање већ да су то жупани Деса, Урош II или Стефан Вукан. Нашим радовима ми смо доказали да су у праву Орбин и наши родослови да жупан Урош II има два сина: Техомила-Тихомира и Чудомила, а жупан Деса четири сина: Мирослава, Немању, који није истоветан великом жупану Стефану Немањи, Константина и Завиду. Десин син Завида је имао сина Мирослава који се помиње на тзв. Мирослављевом јеванђељу и натпису на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу. Исто тако смо доказали да је отац великог жупана Стефана Немање велики жупан Стефан Вукан, рођени брат великог жупана Уроша I. Тако постаје јасно да су Тихомир, Чудомил, Мирослав, Константин, Немања и Завида браћа, али од стричева великог жупана Стефана Немање.

Нема сумње, на основу извора се види да је велики жупан Стефан Немања имао рођену браћу. То се види и из контекста речи Стефана Немање II Првовенчаног: "И вољом Божјом и Пре-чисте његове матере, роди и ово, свето дете...", а још више потврђује Домен-тијан: "... његови родитељи поштоваху његову старију браћу већом чашћу, али овога најмањега љубљаху више срдачном љубављу...", а алудацијом у уводном делу на три Нојева сина нам наговештава да су његови родитељи имали три сина (а не четири): "...и раздели тројици синова својих тако да

сваки има свој део". Из ових Доментијанових речи се да закључити и то да је Немањин отац Стефан Вукан имао активну владарску улогу и у време власти својих старијих синова. Па ко су његова рођена браћа, пошто нису Тихомир, Мирослав и Константин, које његови родитељи пре њега испошто-ваше већом чашћу, односно звањима? Одговор на ово питање није нимало лак да би се до њега дошло потребно је пажљиво пратити онај део историје Србије који претходи дефинитивном доласку Стефана Немање и његових наследника на трон великог жупана Рашке, 1166-1168. године.

На основу свега што о том периоду данас знамо видимо да је после битке на Тари, 1150. године, победоносни византијски цар неприкосновено одлучивао и доводио на власт српске велике жупане. Пошто су му они захвалност узвраћали невером, стално тежећи да се осамостале, Манојло Комнен их је стално смењивао уз помоћ силе. Тако су се смењивали следећи велики жупани: Урош I (1112/15-1146.), Стефан Вукан (1143-46.), Урош II у два наврата (1146-55), Деса у два наврата (1160-65.), Примислав (пре 1162.), Белуш (1162.) и Тихомир 1165-66. године. У овом низу великих жупана је врло важно уочити ко је коме какав род и који је редослед њихових промена на престолу Рашке. Стефан Вукан (отац Стефана Немање) је заједно са својим синовима и синовцима Десом и угарским палатином Белошем, у савезу са Угарима, устао против Византије. У време битке на Тари 1150. године, после двобоја са византијским царом Манојл-лом заробљен, а на власт је постављен његов други синовац Урош II. Касније су се Срби побунили и на власт довели Урошевог рођеног брата Десу, нај-млађег сина Уроша I. Као што је познато Урош I јесте рођени брат Стефана Вукана. Манојло поново креће и свргава Десу и на власт поново поставља Уроша II. Пошто се и овај поново показао недовољно поузданим опет је на власт поставио Десу. Због тајног савеза са Угарском, где велику улогу у томе игра његов брат Белош, Деса је морао да дође у Ниш где је утамничен и одведен у Цариград. Манојло се зато окренуо поузданијим члановима владарске куће које до тада није користио: Примиславу и Белушу. Они су рођена браћа, али из извора не видимо које је њихово порекло. Пошто је и Примислав подизао устанак против цара овај и њега збаци и доведе на власт његовог брата Белуша. Примислава је из сажаљења према

његовој судбини "одвео да не би могао и даље досађивати, и обдари" давши му део земље, веома плодном и подесном за испашу стоке (вероватно у Хуму или преко реке Неретве). Ако узмемо да се Дукљанинов податак о "краљу" Белушу односи на брата жупана Примислава онда видимо да је он као византијски клетвеник ратовао против Угара и да је успео да Србију прошири на север до реке Саве. Шта се после тога десило заиста није јасно, или овај податак код Дукљанина нема везе са жупаном Белошем. Кратко време иза тога и Белуш, каже Кинам, остави владарске знаке и оде у Угарску "те тамо, дуго још поживевши, и умре". Цар позове Десу, који управљае Дендром, и постави поново на власт. Али пошто се и Деса показао неверним сменио га је и одвео у Цариград цар Манојло, који се у једној повељи зове "српски цар", а на власт поставио Тихомира, 1165. године.

Шта се да закључити из ових честих смена? Одговор би био да је византијски цар водио политику манипулације са члановима владарске куће из две стричевске гране, грана великих жупана Стефана Вукана и Уроша I.

Чини се да је сасвим јасно да је после заробљавања Стефана Вукана цар Манојло постављао на власт синове Уроша I: Уроша II и Десу. Када је изгубио и у њих поверење на власт је поставио браћу Примислава и Белуша. Када су се и они показали непослушним поновио је, опет неуспешну, игру са Десом. Тада је довео на власт Тихомира. Према нашим доказима у поменутом радуима Тихомир је син Уроша II. Против Тихомира, свакако не без помоћи своје браће, после чудноватог ослобађања, наводно уз помоћ Св. Ђорђа, устаје Стефан Немања и после судбоносне битке код Пантина на Косову дефинитивно преузима власт над земљом. Према архиђакону Виљему Тирском цар се у лето 1168. године налазио у Србији која се побунила. Том приликом је "покорнио и заробио њиховог великог жупана". Међутим, наши извори кажу да се Тихомир "почетник злобе и војске војвода" утопио у реци. Пошто Никита крајем исте године наводи као великог жупана Немању произилази да је збачен Тихомир. Сматра се да је до овога дошло када је Немања, иначе лојалан Манојлу, градио цркве у Топлици због чега су га браћа домамила у Рас и затворили.

О сменама власти које су наклоњене или нису Стефану Немањи пре доласка на великожупански,

налазимо индиректна сведочанства у његовом Житију, а понајвише у вези са градњом његових првих задужбина: Св. Богородице и Св. Николе у Топлици и Св. Ђорђа - Ђурђевих ступова у Расу. Кад год је Стефан немања био у повољној ситуацији, када је његов отац Стефан Вукан био удеони господар или владар Рашке, када су владала његова браћа Примислав и Белуш, или када он влада у његовом животу се бележе повољни догађаји или слободно гради велике цркве. Тако при пажљивијем читању Житија видимо да Немања: "кад је одрастао до младости (пунолетства, 1130. године) прими чест отачства свога, по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке", "цар Манојло... одликова га царским достојанством... даде му звану Дубочицу (вероватно 1143. године када се оженио Аном)", убрзо поче зидати храм Св. Богородице у Топлици и предаје га супрузи Ани на бригу "часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгог камења" (1143-46. године за време власти оца Стефана Вукана или брата Примислава пре 1162. године), на почетку следећег поглавља, извесно време касније, "поче зидати храм светог архијереја и чудотворца оца Николе" (зида га у време власти брата Примислава и Белуша, 1160-62. године) због чега га опет (ово опет би значило као и када је завршавао радове на Св. Богородици одмах после доласка на власт Уроша II) браћа његова му приговараше, али он сврши храм и опет прође неко време "живљаше... док не стиге ревност ђавоља... Јер се договореше с најстаријим од браће његове, који је тада владао... ухватише га, и оковаше му руке и ноге" (Тихомир, син Уроша II је заиста био најстарији од све браће, влада 1165-66. године), потом је ради правде и чистоте изведен из тамнице и постављен за кнеза... Владика премилостиви (вероватно цар Манојло) изведе га на престо отачства његова... (1166. године), после тога "разагна и расеја... непријатеље своје" који у грчком царству добише помоћ и изнајмише војску, пођоше на Стефана Немању и уђоше у његово отачество код Пантина где их победи при чему "један од законпреступне браће његове сврши, утопив се у води..." (1168. године).

Шта се назире иза свега? Логичан одговор би био: велики жупани Примислав и Белуш су старија браћа Стефана Немање. Они су имали и сестру која је била удата за Дукљанског краља Градихну. Иако за овако смело тумачење нема у изворима јасне тврдње, чини се да је ова претпоставка врло јака.

Осим тога да се претпоставити да су Примислав и Белуш имали потомке,

могуће је и врло бројне. На основу поуздане хронологије базиране на изворима, Стефан Немања је рођен у Рибници, 1113. године у време немира, када је његов отац Стефан Вукан био у егзилу у Дукљи. То би значило да је Примислав могао бити рођен 1108, Белуш 1110. године и н. н. сестра 1111-1112. године и да су они са родитељима били такође у егзилу.

Треба још једном размислити и о томе да ли је Тихомил, син жупана Уроша II истоветан великом жупану Тихомиру који је утамничио Стефана Немању и кога је овај успео да победи и дође на престо. Сматрамо да су Тихомил и Тихомир иста личност која је погинула 1168. године. Онај Тихомил - Теха (Тоху), који се помиње у Нишу при сусрету великог жупана Немање и немачког цара Фридриха Барбаросе у вези женидбе са ћерком истарског маркгрофа Бертолда од Андекса, наводи се код немачког хроничара као син Немањин. Пошто је у време сусрета у Нишу велики жупан Тихомир већ двадесет година мртав јасно да је у питању неки други Тихомил. Једини Немања који у то време има сина Техомила - Теха је син великог жупана Десе. Али, велики жупан Тихомир, кога је победио Стефан немања код Пантина, био је син великог жупана Уроша II Немање. Разлог да једначимо Техомила и Тихомила лежи и у томе да Тихомил има синове: Завиду, Константина, Првослава и Немању. Првослав би био ктитор Ђурђевих ступова код Берана где је и сахрањен као Стефан Првослав. Погинуо је највероватније у битци код Пантина са оцем Тихомиром. На овај начин долазимо опет до тога да Тихомир не може бити рођени брат великог жупана Стефана Немање.

Врло је интересантна недовољно уочена и неразјашњена једна епизода из Житија светог Саве везана за боравак у манастиру Ватопеду на Атосу његовог оца Симеона Немање и стварања идеје о изградњи српског манастира Хиландара. Сава је монашао напуштени манастир у месту званом Просфора, при улазу у Свету Гору, који је од "почетка имао цркву светог Симеона Богопримца... разорен од најезде гусара, а црква је због крајње запуштености била пала." Идеју за подизање нове цркве свете Богородице и манастира Хиландара Сава је добио од једног врло старог српског монаха: "Љубиш с оцем туђинце и убоге... имате љубав у Господу према свим манастирима, особито према Ватопеду... испрсите место или запустели манастир па, обновивши га, утврдите га за своје отачество, да се српски манастир зове..." Када је Сава испричао оцу шта је (и који) старац рекао "Пречасни се као из сна прену... захваливши Богу са

сузама за такав савет... Бог... сакри од нас такву поми-сао, а сад сматрам да је анђеоло послан од анђела или још више од Бога". Нема сумње да је тај врло стари монах био неки нешто старији исписник Немањин, који је у то време имао 85. година, највероватније бивши монах старог Хиландара који су држали Срби и у време жупана Уроша II и Десе. На основу метафоре која се користи "анђеоло послан од анђела" и са сузама испољене емотивности чини се да је то неко врло познат Немањи, чак ближи род. У ранијем раду смо изнели претпоставку да би то могао бити и отац Стефана Немање, жупан Стефан Вукан, који је после битке на Тари, 1150. године, и заробљавања после међусобног двобоја од стране цара Манојла Комнина, одведен у Цариград и замонашен, а потом упућен у неки од манастира на Атосу. Сматрамо да би то могао бити и један од његове браће. Пошто је Белуш дуго поживевши, како каже Кинам, умро у Угарској, најпре помишљамо на Примислава који је замонашен у исто оно време када је Немања утамничен од стране Тихомира. Постоји могућност и да је Примислав био у том сукобу на страни против Немање тако да је после битке код Пантина замонашен. Дакле, Сава је отишао по савет код рођеног стрица који је, бораваћи већ дуже време као монах на Светој Гори, добро познавао опште политичко стање и прилике. Уколико је Примислав рођен 1108. године он би тада могао имати 90. година. Чак постоји могућност да је он и надживео Немању који је умро 1199. у 86. години живота.

На основу наших доказа види се да је отац великог жупана Стефана Немање жупан Стефан Вукан. На основу тога утврђено је да велики жупан Тихомир, кнежеви Константин и Мирослав нису рођена браћа великог жупана Стефана Немање. Исто тако, утврдили смо да велики жупан Урош II има два сина Тихомира-Техомила, великог жупана и Чудомила, а велики жупана Деса четири сина: Мирослава, Немању, Константина и Завиду. Деса је од сина Немање имао унуке Техомила и Симеона, а од Завиде унука Мирослава.

Манојло Комнен је уз помоћ силе стално смењивао са власти рођену браћу из две стричевске гране српских жупана Уроша I и Стефана Вукана. С Урошеве стране Уроша II, Десу и Тихомира, а са стране Стефана Вукана, Примислава, Белуша и Немању. Стога произилази да су велики жупани Примислав и Белуш рођена браћа великог жупана Стефана Немање.

ИСТРАЖИВАЊА

СЈЕНИЧКА ОБЛАСТ У XV ВЕКУ

За историју области данашње општине Сјеница у XV веку највише података налазимо у турским пописима. Први који се односе на наведено подручје, а уједно су и најстарији пописи за целу Србију, потичу из 1455. године. Ради се о два пописа од којих један обухвата Област Бранковића, а други Крајиште Иса-бега Исаковића. Освојене делове Србије и Македоније, нахије: Јелеч, Звечан, Никшиће (Полимље и Потарје) Ходидјед (Пљевља), Сје-ницу, Рас, Скопље и Тетово, Турци су претворили у Крајиште које је, са широким овлашћењима, поверено крајишнику Иса-бегу Исаковићу. Поред његових поседа, пописани су и феудални поседи (тимари) његових људи и ситних спахија из редова домаће властеле и припадника старијих војничких редова који су ступили у службу Иса-бегу.

Посебно је пописана Област Вука Бранковића, која је касније постала Вучитрнски санџак. Од сјеничких села овој области је припадало село Црвско и црква Чатал. Црвско је тада (1455.) било хас (посед) миралема (достојанственика који брине о заставама) Вукове области, извесног Илијас-бега, сина турског достојанственика Бахшајиш-аге. Становници Црвска су били Срби: Вукашин, син Пунише; Радко, син Кашице; Радован, син Радка; Добровац, син Радка; Иван, син Радка; Добросав, сиромас; Владислав, сиромас; Владко, син Пунише; Никола, син Борише; Тодор, син Миладина; Милан, син Војише; Радоња, син Војише; Радован, син Богдана; Јованиш, син Петра; Остоја, сиромас; Угљеша, син Петра, Влк, син Владка; Влкша, син Владка; Влксан, син попа; Радица, син Милоша; Мићун, сиромас; Радован, син војише; Остоја, син Владка; Радоња, син Богдана; Радохна, његов брат; Бориша, син Парокина; Лукач, син Владешина и поп Радислав. Имало је 24 куће, 4 нежењена (у турским пописима посебно су бе-лежене удовице и пунолетни неже-њени мушкарци и ако нису имали посебно домаћинство) и приход од 2.175 акчи. Испенцу (лични порез који је плаћала хришћанска раја свом спахији) село је плаћало у износу од 725 акчи, приход од пшенице 25 лукана (мера за жито) и од зоби и другог 40 лукана.

Помен попа Радислава у попису требало би да значи да је у селу постојала црква. Рекогносцирањем терена у селу Црвском, на локалитету Црквина у савременом сеоском гробљу, евидентирани су остаци старије некрополе и цркве чије се контуре јасно оцртавају у конфигурацији терена, димензија 5.5 x 3 метра. Величина и положај цркве указују да се ради о гробљанској цркви XVI-XVII века. Међутим, на старијој некрополи око цркве има надгробних споменика, хоризонталних плоча, које припадају XIV-XV веку, па није искључено да у истом периоду није изграђена и црква која је предходила овој чији су остаци данас видљиви.

И црква Чатал је припадала нахији Трговиште и хасу наведеног Илијас-бега. Имала је у мулк виноград (слободно имање) од ког је ушур од винограда - 20 чаброва припадао санџакбегу. Испенцу је црква плаћала у износу од 60 акчи, а укупан приход је износио 460 акчи. Уз цркву се помињу и монах Сава и калојори (монаси?) Тома, Никодим и Герасим. По попису из 1489. године, уписан је манастир Чатал који је био напуштен неко време, али су га оживели монаси који су дошли "споља". У власништву манастира

тада се налази: 1 кућа, 1 баштина, храстова шума и 5 њива узетих под тапију од неког Ахмеда војводе. Мансатиру је припадало и село Свиланово. У попису са краја XVI века, манастир је уписан под именом Читан и припадао је нахији Сјеница. Калуђери, уписани као џемат (заједница), имали су три баштине и укупан приход од 700 акчи.

Из наведених пописа види се да је црква Чатал једном уписана на територији нахије Трговиште, а други пут на територији нахије Сјеница. На основу до сада објављених пописа, граница између двеју нахија ишла је између села Расно, Кијевци и Тузиње, као граничних села нахије Трговиште и њима граничних села нахије Сјеница: Житниће, Драгојловиће, Врсенице и Раждагиња. Како се црква, тј. манастир Чатал налази у пописима једне и друге нахије, то га треба тражити у том пограничном подручју у чијим селима су забележени остаци цркава. Могуће да се остаци манастира Чатал или Читан налазе у селу Житнићу, на локалитету Црквиште. У средини села на истом брду на ком се налази и школа, налазе се остаци цркве са некрополом. На основу остатака који су видљиви у конфигурацији

терена, црква је имала димензије 9x9 м и полукружну апсиду на источној страни. Са северне стране цркве се уочавају трагови зидова, могуће од манастирских конака.

У Крајишти Иса-бега Исаковића, пописана су села која припадају директно њему, а потом и она која припадају његовим људима. Од сјеничких села, прво су наведена четири: Брњица, Шаре, Штаваљ и Кнежевац, уз која су наведени подаци о приходима, потом заједница Влаха Сенице, а онда још 12 села уз која је уписан само број домова. Село Брњица је уписано два пута. По мишљењу Хазима Шабановића, у оба случаја се ради о селу Брњици источно од Сјенице. У попису стоји да прво уписана Брњица има 44 дома, 5 удовица, 4 нежењена и приход од 5.059 акчи. Ако се овоме дода 19 домова, 1 удовица, 5 нежењених и приход од 2.153 акче, колико има други пут уписана Брњица, то би било далеко највеће село у целом Крајишту, што је мало вероватно. Прво уписано село Брњица, уписано је у групи села око Звечана и треба га идентификовати са истоименим селом северно од Приштине, а друго уписано село Брњица је данашње истоимено село источно од Сјенице.

Село Шаре је 1455. године, са 40 домова, 6 нежењених и приходом од 2.720 акчи, било једно од већих села на пописаном подручју. Штаваљ је имао 17 домова, 2 удовице, 4 нежењена и приход 1.810 акчи, а Кнежевац 17 домова, 3 удовице, 3 нежењена и приход 2.024 акче.

Заједница Влаха Сенице уписана је са укупним приходом од 24.950 акчи. Приход је убиран на следећи начин: од 400 черги по 25 = 10.000; нијабет од цемата = 5.000; од 25 покробаца по 10 = 250; ушур од пољопривредних производа одсеком годишње = 9.000; 14 черги по 50 = 700 акчи.

Како се види из наведеног, највећи део пореза сјеничких сточара убиран је од черги и покробаца, што је навело неке историчаре на мишљење да су сјенички Власи живели у катунима под чергама - шаторима и да су тако и пописани. Други су пак мишљења да се појам черге односи на простирку или покривач, тј. предмет који је познат као обавеза средњовековних Влаха: "покрив" или "покрив чрвен". Као предмет влашке дажбине, а вероватно и трговине, покрив и черга су морали испуњавати одређене стандарде у смислу величине и квалитета. Нијабет (порез који су плаћале заједнице) је дажбина која је плаћана и у средњовековној Србији. Из

Законика цара Душана ту новчану глобу Власи су плаћали 100, а земљорадници 50 перпера. Износ нијабета од 5.000 аспри, у попису из 1455. године, могао би да значи да је то порез који је плаћало 1000 влашких кућа у износу од 5 аспри. Већ 1469. године нахија Влаха Сенице имала је 2.106 кућа. Сјенички Власи су на име ушура од житарица плаћали девет аспри у новцу, што значи да су имали баштине и да су се на њима бавили земљорадњом.

Сјенички Власи нису били права раја, јер их је власт рачунала у Влахе - сточаре, а нису били ни прави Власи јер су давали ушур од житарица. Били су повлашћена влашка група која је плаћала нијабет и која се битно разликовала од других група с којима се могу вршити поређења. Крајем XVI века цела Сјеничка нахија имала је влашки статус: "Нахија Сеница у санцаку Босна" испод чега пише "Власи".

Након цемата Влаха Сенице уписана је нахија Сенице са следећим текстом: "Становници ових села су издовејени из војнука (хришћанских одреда који су уживали пореске олакшице) и задужени харачем (порезом на сваку одраслу главу); Иса-бег их је уврстио у свој хас, али већина не даје натуралне даће нити испенцу. За оне који то дају, записано је у овом попису онде где су уписани. Што се тиче њиховог учешћа у војним походима, они и даље помажу споменути војнуцима".

Након овог текста, у попису из 1455. године, наводи се 12 села нахије Сенице која су припадала Иса-бегу Исаковићу, а која се налазе на територији данашње општине Сјеница. Како се ради о збирном попису, то је поред назива села уписан само број домова, удовица, нежењених и укупан приход. Иса-бегу су припадала следећа села: Дубница, домова 24, удовица 5; Доња Миладинова - Горачићи, домова 5, удовица 1; Врхсенице, домова 5, удовица 1; Лукавско - Дунишиће, домова 10; Мушковина - ненасељено, Горња Ритуца - Дражевиће, домова 1; Доња Ритуца - Дражевиће, ненасељено; Средња Ритуца - Дражевиће, домова 1; Врбце, домова 2; Лозник - Багачиће, домова 3; Вилевине, домова 6 и Доња Вапа, приход дају четири дома, отприлике 300 акчи.

Након Иса-бегових, уписани су поседи његових људи - тимари и то у 13 села: део села Истуб - Ступ, део који припада тимару Данчула и Прибила има 2 дома и приход 176 акчи; Врело - Драгојловиће, део села који припада наведеним тимарници-

ма, 3 дома, 1 млин (воденицу) и приход 205; Гоње, Тимар Рустема хизмећара Иса-бегова, 28 домова, нежењених 8, приход 2.046; Распоганче, тимар В'лкмана сина Братошева, 7 домова, приход 526; Горња Вапа, тимар капиције Исмаила, гулама (службеника вишег достојанственика), домова 10, удовица 1, нежењених 4, приход 876; Доњи Лозник - Багачиће, тимар капиције Исмаила, домова 5, приход 398; Житниће, тимар Хранка и Тодора, домова 10, нежењених 4, приход 818; Чајковина - Лопиже, тимар Капиције Тогана, гулама Иса-бегова, домова 7, удовица 1, нежењених 2, приход 690; Излоб - Злоб (непознато), тимар истор Тогана, домова 15, удовице 2, приход 785; Чедово, тимар Ивана и Иваниша, домова 12, удовице 2, нежењених 3, приход 741; Дуга Пољана, тимар Хасана хизмећара Иса-бегова, домова 10, удовица 1, приход 605; Горњи Лозник - Багачиће, тимар Хасана гулама Иса-бегова, домова 5, удовица 1, приход 377; Раждагиња, тимар Мустафе сина Хадума Исе, домова 4, приход 200 акчи.

Како се види из пописа, тимарници у половини наведених села били су Срби који су, вероватно, били припадници ситне домаће властеле или припадници ранијих војничких редова који су ступили у Иса-бегову службу. Сви су били у обавези да учествују у војним поседима, појединачно или заједно као тимарници села Чедова, Иван и Иваниш. или појединачно.

Међу објављеним пописима налази се и Поименични попис санцака вилајета Херцеговина, настао у периоду од 1475. до 1477. године. У овом попису наведено је само једно сјеничко село. Ради се о селу Раждагињи, које је било тимар Скендер-аге, диздара (заповедника) тврђаве Миле-шево а дато му је као накнада за убирање испенце. Како се види из пописа, село је велико, има 40 домова, 9 нежењених, 3 удовице и укупан приход 2.553 акче. Приход је убиран од пшенице, јечма, зоби, ражи, крупника, десетине од бостана (поврћа), лана и кошница, пореза на свиње, једног млина (воденице) и од нијабета (глоба за прекршаје). У Раждагињи су тада живела и три припадника исламске вероисповести: Балабан - цаба, Хошкаден -цаба и Балабан други -цаба. По њиховим именима и занимању (убирачи државних по-реза), вероватно се ради о припадницима турске националности и који су државни чиновници.

ЗОГРАФ АНДРИЈА ИЗ ТОЦА

Мало се зна о прошлости, мало се и може знати, још је Црњански писао. О нашој прошлости неупоредиво мање се зна. Смештена између историје и епике она је, на жалост, у већој мери од других остајала изван искустава. Јер да није тако наш усуд не би одвајкада био, полазак из почетка, увек изнова, увек са првог листа неке животне књиге, ретко из средине. Заборав који нас прати не прати никога више. Све научено заборављамо брзо ако смо ишта и научили.

Познато је да вредне личности из наше историје из несхваћеног ината и пакости гурамо на страну. Неке друге крајње сумњиве и недоследне дижемо у небеса. О многим се са најзваничнијих места суди на основу непотпуних или мање познатих дела. Шта тек рећи за оне које сврставамо у незнана, а којих је највише. Примерице мајсторе и зографе који су омеђили наш средњи век и епоху под Турцима, и све најбоље створено у тим временима. Оставили смо их у некој историјској заветрини. Зашто? Једноставно зато, јер у псеудо-модерној ери вредновања, без приче о делу нема ни дела. Прича дакле, мора нужно пратити чин стварања, свеједно какав. А о нашим архајским делатницима, нашим посећеним анонимусима из неког другог времена, има мало писаних трагова. Мало за грађење приче која би била изнад ефемерности времена и равнодушности епохе. Шта остаје? Остаје дело, скривено, прашњаво и најчешће, непознато. Истина, остаје и смисао трагања за онима који су стварали, и увек и свуда, дело, створено дело, стављали у дух колектива. У уверењу да ће заједница, бар некад, имати праве мере вредновања, свега створеног...

Један од недовољно познатих стваралаца из давног XVII века, зограф Андрија Раичевић из Тоца код Пријепоља, припада онима о којима се најмање зна по подацима које је сам записао, нешто више о њему написали су други, његови савременици и сарадници; а на срећу, захваљујући најновијим открићима, о њему се ипак највише зна по делима која је иза себе оставио.

Истраживачи старина и трагачи за духовном заоставштином предака, остали су збуњени пред експресивним ликовима светих из неких цркава у забити Старог Влаха и Полимља. Један од упорних и свакако најбољи, проф. Војислав Ђурић, брзо је увидео да се ради о надареном и готово непознатом зографу Андрији из Тоца. Уочио је, да је он морао у свом времену радити и већа дела, а за извесне празнине у његовом стварању, рекао је, да је он тада свакако сликао зидове цркава фрескама. Неки су га оспоравали и још увек оспоравaju, сматрајући да је његово дело осредње и да ће он остати једино запамћен као кописта туђих радова. Као да су велики мајстори увек били оригинални и аутен-

тични а копирање једино одлика осредњих? Ђурић је био један од ретких који је објаснио да је копирање било у бити средњовековне уметности. Знаменити сликари фресака били су по правили кописти. Њима није било понижење копирање неког већ створеног дела, познатог мајстора о чијој су способности изрицане само безрезервне похвале. Раичевић је био један од оних који није имао илузију да ће надмашити оне које је сматрао узором. А то су били велики сликари итали - критске уметности као што је Никола Рицо чије је капитално дело Деизис са празницима и светитељима имао пред собом зограф Андрија из Тоца. Близу је истине да су на њега морала утицати и монументална Распећа Паола Венецијана, која су њему била позната, а сликана за цркве и самостане у Далмацији и Приморју. Раичевић је дакле, имао свест о својим претходницима, мајсторима који су радили пре њега, знао је њихове могућности, надареност и таленат. Није се заносио уверењем да ће те границе прекорачити, већ само да ће се, понављањем створеног обрасца приближити формули чији је крајњи циљ била узвишеност, духовни пиједестал.

Андрија Раичевић није о себи оставио писаних трагова. Само на полеђини неколико икона он је записао, да их је изобразио „грешни Андрија“ што је у извесном смислу била конвенционална одредница епохе, јер су и други сликари и илуминатори о себи слично записивали. Знатно старији преписивачи рукописних књига, бележили су, да; „...није писао дух свети, него човек грешан.“ Од Андрије, остала је само на једном месту дужа реченица. Он је, наиме, на икони Деизиса из босанског села Бусоваче, записао: „Љето седам хиљада сто шездесет друго(1654) рукоју Андреја лениваго, коме је завет гроб а земља пак мати простите ме грешнаго, Бога ради.“ И на овом месту он уверава да је верујући човек, да је пролазан и да је икону сликао по потреби. Могао је, о себи оставити и више података. Али, припадао је цркви која је учила да је гордост и уздизање изнад других један од већих грехова. Раичевић је имао то сазнање.

Ако су трагови о зографу Андрији из Тоца, писани његовом руком крајње скромни то се не може рећи за записе његових сарадника. Раичевићев духовни брат Гаврил Тројичанин из Свете Тројице пљеваљске оставио је о њему највише података. Знатно више него што се зна о другима, Андријиним савременицима. Усхићен успешно завршеним послом, преписивањем и илустровањем велике књиге Шестоднев Јована Егзарха бугарског и Хришћанске топографије Козме Индикоплова пред Ускрс 1649. године, Расодер Гаврил на читавој страни оставља драгоцене податке о стању у Османској империји о

Андрија Раичевић, СВ. Јован (Музеј Српске патријаршије)

Српској цркви, о Херцеговини, Херцеговачкој епархији, братству манастира Свете Тројице код Пљеваља, којем су и сами припадали. Гаврилови записи претстављају јединствено историјско сведочанство о трагичној епоси кроз коју је пролазио српски народ, и писани су, пре свега, руком веома упућеног и образованог човека. На једном месту јеромонах Гаврил подсећајући на поводе преписивања овог монументалног кодекса, обраћа се онима који ће књигу читати, и пише, да је ликове светих, у тек преписаном кодексу, изобразио: „...благоподвижни, благочестиви и благословени изуграф кир Андрија Раичевић“ рођен у месту Толац који је и анепсеј (сестрић) игумана Свете Тројице, Мојсеја.

Из наведених Гаврилових података могуће је до извесне границе, градити животну па и стваралачку причу о зографу Андрији Раичевићу. Дакле, рођен је у Тоцима селу између Пријепоља и Пљеваља почетком XVII века, и вероватно рано замонашен. Његов ујак игуман манастира Свете Тројице Мојсеј, рано је уочио надареност сестрића и свакако га препоручио неком познатијем мајстору на учење сликарског заната. Касније, он је припадао братству манастира Свете Тројице код Пљеваља где је преписивачку школу водио Гаврил Тројичанин а већ познати зограф Андрија сликао је иконе, преписивао и илуминирао књиге, и по свему судећи, живописао бројне обновљене храмове у Полимљу, Старом Влаху, Србији, Босни и Херцеговини. И данас у Црквеним Тоцима има топоним Рајчевина, можда једина успомена на претке и потомке зографа Андрије. Постоји истина, још увек и живо предање о сликарској школи у Тоцима. Прича се, да је недалеко од цркве Св. Петра и Св. Павла до пре једног stoleћа постојала зграда у којој је била иконописна школа коју је организовао

остарели мајстор који се ту, при крају живота, вратио и своје земљаке, мештане, учио сликању икона.

Али вратимо се на Гаврилов запис из велике књиге Шестоднев и Козма Индикоплов. „Благословени, благоподвижни и благочестиви изуграф" како Гаврил пише за Раичевића, морао је осим конвенционалности имати и крупније поводе. Неко ко је непознат у црквеним круговима и ко се делом није доказао није могао ове епитете тако лако стећи. Дакле, до тог времена Андрија из Тоца био је већ познати зограф који се на више послова доказао и који је, видеће се, за највише црквене великодостојнике реализовао бројне поруџбине.

Када је пре неколико година скидан гар са Великог Распећа из манастира Благовештења под Рудником, које је и пре ових захвата будило интересовање научне јавности, видело се да је бриљантно сликарство, дело неког тада још увек непознатог мајстора. Уочено је, да су ликови са сплетом декоративних линија и племенитим колоритом, рад зографа који је превасходно морао бити илуминатор рукописних књига. Упоредјујући сигнатуре са препознатљивим рукописом зографа из Тоца дошло се до готово непобитне атрибуције, да је ово Распеће дело Андрије Раичевића. И више од тога. Монументално Распеће које је неким незнатим путевима стигло у манастир под Рудником првобитно је сликано за знатно већи храм, и због тога

Андрија Раичевић, Позлађено крило царских двери Сарајево

скараћивано. Тај храм била је црква посвећена Светом Николи у комплексу манастира Бање код Прибоја. Да би се коцке давно покиданог мозаика склопиле у веродостојну целину, било је нужно трагати и за другим деловима иконостасне преграде из Бање код Прибоја. Једно позлађено крило царских двери из сарајевске Старе цркве

могло је бити она карика која недостаје. Али да ли је то био, део целине из бањског комплекса о коме се већ писало па чак и веровало да је то можда рад итали-критских мајстора? После конзерваторских радова на позлађеном крилу из Сарајева постало је извесно да је дело истог зографа који је радио Велико Распеће. Дакле, Благовештењско Распеће и лево крило царских двери из Сарајева, до 1697. године стајали су испред олтара цркве Светог Николе у Бањи код Прибоја. Те године, бањски монаси су испред очекиване одмазде, неке иконе, рукописне књиге и позлађено крило царских двери пренели у сарајевску Стару цркву, Свету Тројицу код Пљеваља и вероватно у неке друге манастире. Примера ради, зна се, да је већи део ризнице закопан испред олтара храма Успења Богородичиног у бањском комплексу. После 285. година, тачније 1975. године скидањем подних плоча откривена је ризница манастира Бање код Прибоја. Извесно је да су они који су је закопали тајну однели са собом у гроб. Да није тако, делови ризнице појавили би се на неком месту знатно раније.

Благовештењско Распеће и царске двери из Сарајева дело су зографа Андрије Раичевића. Његов рукопис на крилу левих двери изнад Богородичиног лика, као и сигнатуре са Распећа, више су од потписа. На дверима то је калиграфски, црвеном бојом написан други део представе Благовести - „Вештеније." Истоветна слова, надредни знаци и скраћенице уочени су на насловима и заставицама књига које је украшавао и преписивао зограф Андрија из Тоца. И ликовна анализа сликарског поступка даје поуздане доказе да је то дело превасходног илуминатора рукописних књига. Дакле, нема никакве дилеме да је Раичевић аутор монументалног иконостаса сликаног за Бању код Прибоја. Сачувани делови, Велико Распеће и крило царских двери претстављају драгоцен путоказ у трагању и за другим радовима или целинама које су остварења зографа из Тоца. Уверење да се на неком манастирском тавану крије неко непознато дело зографа Андрије није напуштено и тиња у већој мери него раније. Коначно, тим путем дошло се и до других радова тројичког монаха. А то су дела за која се зна да су рађена по поруџбини великодостојника из самог врха српске цркве као што су иконе сликане за митрополита београдског и сремског Илариона, као и илуминирани кодекс за последњег патријарха пећког Гаврила Рајића.

Једна од најлепших икона из XVII века из наших црквених збирки, јесте Свети Јован Претеча, (кефалофорос) сликана за манастир Крушедол 1644. године. И за њу се дуго веровало да је рад неког непознатог, па чак и страног зографа. Међутим, каснијим анализама и ликовним компарацијама дошло се до закључка да је ова драгоцен икона, (са још неколико радова сликаних у исто време) потврђено дело Раичевићевих

руку. Рађена по захтеву митрополита београдског и сремског Илариона, она је и доказ уметничког статуса зографа из Тоца. У време када је на територији изнад Саве и Дунава имао на располагању велики број познатијих сликара,

А. Раичевић, Благовештењско распеће, у гробу (деталј)

сремски митрополит одлучио се за Раичевића. Дакле, тројички зограф морао је до тог времена бити познат у круговима Српске цркве, јер се већ доказао сликајући иконе и илуминирајући рукописе. Многи кодекси преписивани и украшавани његовом руком трајно су нестали у усудима протеких времена. Један од ретких, сачуваних, са око шездесет бојених минијатура јесте већ помињана књига Шестоднев Јована Егзарха бугарског и Хришћанска топографија Козме Индикоплова. Она је и драгоцен сведочанство о култу традиције, неохеленизма и хришћанске догме у огромном временском распону од једног миленијума. У епоси технолошке револуције на Западу, у Раичевићевом завичају понавља се старозаветна митологија са архаичним тумачењем библијских догађаја. Најзад, овај кодекс јединствен у нашој култури претставља и својеврсну надокнаду за изгубљене српске рукописе из претходних времена.

Обимом скромно дело зографа Андрије престало је бити скромно последњим и већ наведеним открићима. Он свакако припада најбољим српским сликарима XVII века. Био је то универзални стваралачки дух упућен на традиционално и старо али и на ново и савремено. Нису му била непозната уметничка искуства Запада, раскош и сјај европских радионица, као што су скрипторији и монашке келије у пљеваљској Светој Тројици били сигурна утеха. На крају, остаје дело као вечна потврда створеног. Раичевићево слојевито дело истражено у границама скромних могућности мора се и даље сматрати отвореним.

Драгиша Милосављевић

ИСТРАЖИВАЊА ЗАПАДНОГ ДЕЛА СТАРЕ СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ

УГЛЕДНИ СРБИ - СВЕШТЕНИЦИ, ТРГОВЦИ, ЗАНАТЛИЈЕ

На простору древне Рашке Срби су Хатишерифом од Гилхане 1859. године добили нешто више верских слобода, али и слобода бављења неким делатностима у градовима. Тада ће се пружити могућност великом броју Срба да се са села населе у вароши. У

Хаџи Аћим

варошима, односно, малим градовима, бавили су се разним занатима и трговином. У почетку, по досељењу, претежно су се бавили занатима, али када би се обогатили постајали би трговци. Било је и оних који су се бавили и једном и другом делатношћу.

У западном делу Рашке области до друге половине XIX столећа скоро да и није било Срба православних трговаца по градовима, поготово не оних богатих. Милан Борисављевић у својим познатим "Житијама" пише да до 1875. године у Новој Вароши није било ниједног турског дућана што значи да су се већ у то време трговином бавили искључиво Срби православци. У последњим деценијама и богати Турци, заправо наши домаћи муслимани почеће да се баве трговином. Ипак, крупнијом и разгранатијом трговином више ће се бавити Срби.

Постепено од треће деценије XIX века и тиранске године Ејуппаше Ферхатагића у Рашкој области ће се

добрим делом прилике поправити, а посебно после реформи Омер-паше Латаса и Топал Осман-паше. Та стабилизација и последице реформи омогућили су богатијим Србима да се баве и крупном трговином па чак и извозно-увозним пословима. Тада ће се истакнути чувене православне трговачке породице: у Сјеници Карлице (Карличићи), Рожајићи (Рожајци?), Павићевићи, Пећанци, Партаљевићи, Пајевићи, Букумире (Букумировићи); у Пријепољу Хаџипетровићи, Минићи, Цвијовићи, Веселичићи, Хаџиниковићи, Богдановићи; у Новој Вароши Борисављевићи, Кубуровићи, Цуцићи, Стевовићи, Томићи, Сарачи (Сарачевићи?) итд.; у Пљевљима Росићи, Којићи, Обрадовићи, Марковићи (Ћузе), Живковићи, Јанићијевићи, Шећеровићи и др.; у Новом Пазару Кулагићи, Мирковићи, Окошановићи, Станићи, Вукашиновићи, Хаџисимовићи... Ни Прибој није био без трговаца као што су били Бојанићи, Анушићи, Вуковићи, Стевовићи. У Пљевљима је било педесетак српских трговачких радњи, Пријепољу 40, Новој Вароши 50, а у Сјеници 20.

Скоро све ове поменуте трговачке куће извозиле су вуну, коже, сир сухо месо, живу стоку (говеда, овце, овнове). Највише стоке извозено је у Дубровник где се у просеку годишње извозило 7-8 хиљада дебелих крава и волова. Посебно је било значајно снабдевање турске војске са овцама и овновима чак и до гарнизона у Цариграду и Једрену. Само у те турске гарнизоне годишње се извозило 50-40 хиљада оваца и овнова. Трговало се са Скопљем, Солуном, Сарајевом, Травником, Приштином, Скадром и већ поменутим Дубровником, па чак и са Бечом и Пештом.

У градове Рашке области увозила се разна индустријска роба, затим со, шећер, кафа, лекови, лимун. Сва та роба увозила се из Солуна преко Митровице, затим из Дубровника, Сарајева, Београда, Пеште, Беча. Трговачке везе рашких трговаца биле су веома фреквентне и разноврсне. То и широк домаћи трговачки простор омогућиће брзо богаћење многих српских тргова-

чких породица. За оно време створен је у Рашкој области знатан трговачки капитал. Тај капитал трговци су, у немогућности да га пласирају у индустрију и у банкарство улагали у куповину имања осиромашених или потпуно пропалих ага и бегова. Убрзо су, тј. већ почетком друге половине XIX века трговачке породице Борисављевића (неки од њих су то били и раније), Хаџипетровића, Веселичића и Хаџиниковића у имањима и богатству превазишле чувене беговске куће Селмановића, Дрнда, Долмагића, Чавића, Хашимбеговића, Ризванбеговића, Шећерагића, Спаховића, Ћатовића, Хасанагића. Те српске трговачке породице које су уствари

Мишо Борисављевић

биле и агинске, нису само убирале приходе са имања и седеле већ су биле и веома ангажовани трговци па су само увећавале своја богатства.

Турци су веома тешко подносили богаћење српских трговаца и настојали су да им отежавају пословање и правили су им разне пакости (разноразне административне сметње, паљење дућана и магаза, па и кућа као Борисављевићима 1865 године и

сл.). Нешто касније су наручивана и убиства богатих и угледних Срба. Такав однос турских локалних власти натераће српски трговачки слој да се све више национално освешћује и улаже део свог капитала у обнављање и изградњу цркава, манастира и школа и помажу оснивање и рад националних организација. Свој новац и углед не жале да улажу у рад од националног интереса. Ипак, треба рећи да тај богати српски трговачки сталез не ретко сарађује и са турским властима и локалним Турцима када су у питању њихови материјални интереси.

Осим богатог трговачког слоја код Срба се, поготово у другој половини XIX века, појављују угледне и богате занатлије, заправо често читаве занатлијске породице, како у варошима тако и у селима. Занатски производи су били вема важни и потребни, јер се у Османском царству индустрија скоро и није развијала. Познате и богате занатлијске породице били су: Друловићи из Вранеша, Гогићи из Жидовића, Потезице из Велике Жупе, Нинчићи из Седобра, Мартиновићи из Бабина, Новаковићи из Касидола, Станићи из Кучина, Бајчетићи из Брвенице, Ковачи из Крњаче, Плавшићи, Мрдаци и др.

Богатим трговцима и занатлијама били су све потребнији школовани људи ради усавршавања и разграђавања производње и пословања. Зато су они настојали да школују своју децу. Због тога се залажу за отварање школа у завичају, а на даље школовање своје синове шаљу у иностранство (Цариград, Беч, Трст, Солун и све више у Београд и Сарајево). Српска влада је пружала велику помоћ за школовање те деце. Тако у овим нашим крајевима поред трговца и занатлија ниче и интелигенција. Међутим, ипак, први интелектуалци су били попови, затим учитељи и тек школовани трговачки и занатлијски синови.

Учитељи су се највише школовали у учитељским школама у Србији али су се учитељском позиву често посвећивали и свршени ученици богословија, нарочито оне у Призрену. На селима је било мало стручног учитељског кадра, јер су многи учитељи били из редова сељака који су били приучени у црквама и манастирима или су завршили само основну школу.

Један број учитеља Срба долази и са стране, нарочито из Далмације, а понеки и из Војводине. Таквих учитеља је било у Пљевљима још у

првој половини XIX века. У већини градских и сеоских средина учитељи су били цењени и добро примани без обзира да ли су били домаћи или са стране. Дешавало се да сељаци дуго издржавају учитеље својим прилозима, јер се догађало да из разних разлога плате учитељима касне (плате је најчешће обезбеђивала српска влада). У западном делу Рашке области школе су подизане и издржаване добрим делом од прилога мештана, али и уз велику материјалну помоћ из Србије (плате учитељима, новчани прилози за изградњу школа, уџбеници).

Хаџи Васо

Верске слободе дате турским реформама, које су у нешто ограниченијој форми постојале и раније кроз милет систем, довеле су до повећања броја православних свештеника. У једној патријархалној и религиозној средини као што је била Стара Рашка свештенство је уживало велики углед и било је добро плаћено и имућно. Попови се школују у богословијама Кнежевине Србије или у Призрену и Сарајеву. За ученике и богослове српска влада обезбеђивала је материјалне услове изузев за оне најбогатије. Тако је све више школованих и образованих попова који замењују некадашње приучене и полуписмене сеоске попове и учитеље. Међутим школованим свештенством, које располаже не само верским већ и многим другим знањима, снажно јача национална свест и жеља за својом слободном државом. Те своје идеје и жеље они преносе на своје вернике по парохијама, а што битно утиче на општеномодно опредељење за борбу

против Турака као окупатора. Разуме се да су те идеје и народне жеље биле под снажним утицајем српске националне (романтичарске) књижевности XIX века, али и националних идеја о стварању држава у Европи на националним принципима. Српски народ није могао да буде изван времена и таквих идеја и покрета без обзира што су неки делови српског националног корпуса још били под страном влашћу и окупацијом.

Овом приликом поменућемо само неколико угледних свештеничких породица које су дале значајне попове и националне прегаоце, као и оне попове који су деловали као појединци. То су: Поповићи и Јањушевићи у Бабинама; Попови (Борисављевићи) у Буковику, Караматијевићи у Новој Вароши, Чакаревићи у Божећима, Церовићи у Лопижама, Пурићи у Радијевићима, Вукојичићи и Госовићи у Пљевљима и Пријепољу, Церовићи и Поповићи у Сјенци, Никачевићи у Бистрици, Вранешевићи у Прибоју, Каличани у Штављу, Вујичићи у Челицама, Поповићи у Пећарској, Кулагићи у Новом Пазару, Чакаревићи у Штиткову.

Посебна улога у националном раду у Западном делу Старе Србије припада манастиру Бањи. Архимандрити, игумани, калуђери и свештеници окупљени око манастира Бање изузетно одлучујућу улогу су одиграли у припремању и извођењу познатог Бабинског устанка 1875. године као увертири у ослободилачке ратове 1876-1878. године.

Треба истаћи и истакнуте заслужне појединце као што су Филип и Јевто Поповић, Стеван Јањушевић, Периша и Васо Трифуновић из Бистрице, Антоније Вујичић из Радојине, Ристо Палић из Кратова, Никола Андрић из Раче, Зарија Вранешевић из Штрбаца, Јевто Ђуровић из Бијелих Брда, Василије Церовић из Сјенице, Илија Церовић из Лопижа, Петар Каличанин из Штавља и многи други.

Посебно место припада архимандриту Прокопију Бујишићу из Вруље који је од манастира Бање створио центар за национални и просветно-културни рад. Важно место у овом раду припада и Димитрију Вранешевићу из Вранеша, Василију Поповићу, Христифору Вукојичићу.

ПОП ЧЕДОМИР ЧАКАРЕВИЋ ИЗ ШТИТКОВА

Скривено међу старовлашка брда, у долини којом тече река Тисовица, сместило се село Штитково. Река чини окосницу села које се засецима Палеж, Брђан Мала, Борја, Врело и Рујишта извило уз обе њене обале па дотиче Анђелин врх и Жедну Главицу у Трудову, Боровигу Главицу у Боже-тићима, висораван Чемерницу са Кадијином Стијеном и село Тисовицу, а потезом Боровниче улази у клисуру звану Капилије низ коју Тисовица отиче у Увац.

Засек Врело је одувек био центар села. На малој заравни окруженој кршевитим странама у облику потковице, преко које тече истоимени поток, налази се неколико старих кућа и зграда фамилија Чкоњевића и Чакаревића, стара црква и сеоско гробље, а на левој обали потока велика зграда основне школе и чувени Конак, који је често мењао намену од црквеног конака за угледне госте, општинске куће до српске и аустроугарске жандармеријске постаје и полицијске станице.

Неколико векова Штитково је било службени и духовни центар Старога Влаха где су столovali Рашковићи, ранији господари Рашке области и потоњи старовлашки бератлијски кнезови, који у ово скровито село утекоше испред Турака. По предању, до оснивања Нове Вароши 1516. године, овде су седели кадија и "хасеџија" а ту је био и манастир Св. Благовештења, задужбина Рашковића.

Село и црква су често паљени и рушени. Предање памти 1690. годину када је патријарх Арсеније Чарнојевић, овде зимовао па после Турци за одмазду спале цркву и дворе Рашковића који са патријархом иселе у Аустрију. Памти се и 1737. година када је патријарх Шакабента повео народ у сеобу а оставио Штитково и цркву да у пламену нестану и да се књиге и ствари црквене разграбе или преселе у друге цркве. У златиборском селу Бијела Ријека нашло се неколико богослужбених књига са записима да су дароване храму "свјатаго Благовјештења" којег нема нигде у околини осим у Штиткову. Страдало је село 1813. године у Првом српском устанку а по предању, после битке на Љубићу 1815. године, турска војска под командом Чучук беја, руком неког ковача Куртовића из Нове Вароши, спали село и његов храм. Старо становништво листом одсели за војводом Максимом Рашковићем-Калајитом у дубину Србије, а напуштenu земљу "притисну" нови родови из далеких или суседних села. Поред Калајитовића, потомака Рашковића и Вјетровића староседелаца, ту су се обрели Поповићи, Чакаревићи, Шекељићи, Боричићи, Вучићевићи, Радишићи, Чкоњевићи, Новаковићи

(Куртићи), Гвозденовићи, Цекулићи и други.

Све до седамдесетих година XVIII века политичком, културном, верском и другим облицима народног живота Штиткова, тон је давала кнежевска породица Рашковића, по којима је оно, како каже Григорије Божовић "много пре Карађорђево и Милошево Шумадије, важило за упориште и центар српске националне мисли и отпора турском завојвачу".

Педесетих година XIX века Штитково враћа углед појавом на историјској сцени фамилије Чакаревића, и њених учитеља и свештеника који преданим служењем олтару и племену обележавају другу половину XIX и шест деценија XX века, по чему се тих 110. година може назвати "добом Чакаревића".

Чакаревићи су у Стари Влах доселили крајем XVIII века или уз Карађорђево војевање. По предању, старином су из племена Дробњака, и најпре су се звали Ремовићи. Кад убију агу због "права прве брачне ноћи", четворица браће пребегну на Слијепач Мост и Рибаревину код Бијелога Поља, а потом на Златибор у Бијелу Ријеку. Одатле једни оду на Космај у Србију, од којих су данас Милосављевићи, други одселе у суседно Јасеново а трећи, потомци "војводе Глиша Ремовића", у Маскову под планином Мучњем. Потомак војводе Глиша, Јован Ремовић, пређе бегу Шећерагићу у Нову Варош а овај га ожени Јевђенијом, одивом "кнешчића" Рашковића, и насели у Штиткову. У некој борби са Турцима, Јован повреди око те му остане "чакарасто" (прошарано), а неким случајем имао је и чакарастог седланика, па му се при сусретима, почне говорити: "Ено чакара на чакару!" Тако настане презиме - Чакари. Кад је Љуба Павловић 1924. године походио ове крајеве забележио је да их је било седам кућа. Неке од њих зову Шевовићима, али је свима крсна слава Св. великомученик Георгије. Код Пријепоља, у селу Правосеви, има Чакаревића само им је слава Цвијети, а највише их има одсељених у село Котражу у Драгачеву, који казују да су од Сјенице и славе Игњатијевдан. Од Јована Ремовића-Чакара развила се задруга, која је почела давати свештенике и учитеље. Први помен Чакаревића из Штиткова налази се у списку "самовољаца" у батаљону капетана Милована Илића, сачињеног 11. јула 1849. године у Мошорину. Међу "самовољцима" из ужичког краја који су 1848. године прешли у Аустрију да се боре за српско војводство, нашли су се Симо и Стево Чакаревићи. Самовољац Симо је, највероватније, већ тада био свештеник који се негде помиње и као поп Симо Поповић. На његовом надгробнику код

цркве у Штиткову записано је да је рођен 1824. а за свештеника рукоположен у Пећкој патријаршији 1845. године.

Познатих Чакаревића, који су на свој начин наставили традицију Рашковића, било је више и тешко је рећи ко је од кога дао већи допринос општим интересима српског народа. Јели то поп Симо, добровољац из 1848. године и обновитељ цркве у Штиткову; или поп Алекса, син Симов, заслужан за отварање школе у Штиткову 1887. године, прве у нововарошком крају на десној обали Увца; или Јеврем Чакаревић, врсни народни учитељ и песник који је овековечио борбу за ослобођење од Турака, или његова кћи Љубица Чакаревић де Сарно, "српска Јованка Орлеанка" из Првог светског рата која је успела да се пробије из окупираних Србије и стигне на Солунски фронт да јави браћи о страдањима у Србији. Јесу ли то просветари: Будимир, Бранко, Ковиљка или Душица, који су наставили традицију служења народу, отварајући младим старовлашанима видике из завичајне завити у свет науке, технике, културе, просветитељства. Чини се ипак, да је по значају и обиму обављених националних послова, по тежини преживљених личних и народних страдања, по дужини животног и радног века и по трајању у народном сећању, од свих њих најзнаменитији прота Чедомир Ђ. Чакаревић, чија је личност постала "заштитни знак" ове фамилије. Ко је био "поп Чедо" и чиме је заслужио да га се старовлашани вечно сећају?

У пространој кући попа Сима Чакаревића, на Рујиштима, недалеко од Чемернице и српско турске границе, 18. јула 1870. године родило се мушко дете, коме на крштењу наденуше име Чедомир по жељи да буде "чедо мира" у овом тамном вилајету у коме никоме и ничему није било с миром од разбојника, турских сејмена, аскера и башибозлука. Поред деде Сима, оца Ђорђа и мајке Виде, у породичној задрузи беху и стричеви му Јован и поп Алекса са својом чељади. Детињства скоро да није ни имао, а оно мало што је закачио провео је у играма по ливадама Рујишта, око тисовичких вирова, и уз деду и стрица, народне свештенике, који су поставили темеље моћи и угледа куће Чакаревића. Можда су традиције и слава Штиткова и време у коме је рођен определили његов живот и радни век од шездесет седам година, посвећен цркви, школи и борби за слободу.

Кад му је било осам година, жељом неписмених родитеља, Чедомиру беше одређено да настави породичну традицију, да буде свештеник или учитељ, тада једина српска интелигенција и носиоци слободарства и просветитељст-

ва у поробљеној Старој Србији. Под именом Чедомир Поповић, ратне 1878. године, послаше га преко границе у Србију, да у златиборском селу Бијела Ријека учи основну школу. Пошто сврши два разреда, врати се у село, па у Новој Вароши до 1882. године заврши трећи и четврти разред. Са дванаест година, пошаљу га у Ужиче где 1884. године заврши још два разреда реалке, па се врати у Штитково баш кад је црквено школски одбор одлучио да од Турака тражи отварање школе. У кући Василија Чкоњевића, трговца и кмета штитковачког, одбор отвори школу 10. септембра 1887. године, без знања власти, желећи да је тако доведе пред "свршен чин". После десет дана рада, Василије и поп Алекса Чакаревић, поведу седамнаестогодишњег учитеља Чедомира у Нову Варош да га кајмакаму представе и да траже одобрење за рад. Нађу га у кафани Мића Цуцића па га, после слаткоречивог поздрава, уз кафу, обавесте да су дошли да поднесу молбу за отварање школе и да им овај дечак, показујући на Чеду, учи децу. Кајмакам их упита шта би их учитељ учио, а они му одговоре да ће да их учи да читају, пишу и рачунају. После пола сата ћутања и размишљања уз густе колутове дуванскога дима, кајмакам им одговори: "Ако ви поднесете молбу и чекате одобрење, умријећу и ја и сви ви па и овај дечак, него идите кући, нађите једну одају која није на путу и видику и радите годину и један дан, па вам послуже ни цар не може ништа". Они га послушају, преместе школу у удаљенију, стару поп Алексину кућу, и за учитеља поставе Чедомира Поповића-Чакаревића. Кад 1891. године, Чедо сагради породичну кућу крај цркве, уступи је школи на коришћење без надокнаде, и ту је све до 1914. године радила. У почетку, учитеља су плаћали ђачки родитељи, 30. гроша по ђаку. Доцније су половину плаћали родитељи а половину, у износу од једног "наполеона" у злату, добијао је од Краљевине Србије, а касније је од Србије примао 66. динара месечно, док су родитељи ослобођени плаћања, и на крају, око 1900. године Краљевина Србија је слала учитељску плату тромесечно преко управника царинарнице на Јавору. Плату му је доносио Васо Рољевић, из суседних Божетића, повереник и курир српске Владе. Постављањем за учитеља Чедомир ступа у сарадњу са Министарством иностраних послова Краљевине Србије "поставши одмах десна рука српске националне експозитуре на Јавору, радећи народни посао под врло тешким погодбама, али мушки и са огромним довијањем". Поред извештавања о приликама у овом делу турскога царства, Чедомир организује и отпор зулumu ага, бегова и турских чиновника. По Григорију Божовићу, захваљујући Чеду, "Штитково је тада постало прва српска национална прихватница преко границе и све до 1912. године ту своју улогу одиграло честито и српски". Главни ослонац и спону са властима у Србији

имао је у управнику царинарнице на Јавору кога је посећивао илегално, или у друштву са пријатељем Адилком Тарићем, кметом суседне Кладнице, тобож заједничким послом на јаворском пазару. Учитељ Чедо стиче већи број пријатеља и веза у србијанским пограничним варошима, Ужицу, Ариљу и Ивањици, али и у Београду у које повремено илегално одлази по упутства за рад. Међу њима посебно се истицао ужички прота Милан Ђурић, народни посланик Радикалне странке и истакнути национални радник, један од осни-

Прота Чедомир Чакаревић
1950. год.

вача комитског покрета. Оваквим радом, Чедомир се замерио турским властима па је био под присмотром заптија и граничара са штитковачке карауле. Подозрење је кулминирало оптужбама да ради против Турске и претњама убиством. Кад су 13. маја 1899. године, у селу Чедову надомак Сјенице, пред народом који је ишао на пазар, и у сред дана, Турци убили трговца, штитковачког кмета и председника црквено школске општине, Василија Чкоњевића, учитељ Чедомир није смео да се задржи у Штиткову већ је пребеглао у Србију. Како га турске власти нису примале назад као учитеља, он одлази у Призрен где се, као благодетељ српске Владе, уписује Богословију и положивши разлику испита, завршава је за непуну годину. Мислећи да ће у Штиткову, као свештеник, бити поштеђен сумњичења, оптужби и прогона, Чедомира је Митрополит Рашко-

призренски, Дионисије Петровић, 1. јула 1900. године у цркви Св. Николаја у Ђилану рукоположио за свештеника. Било му је непуних 30. година и био је већ ожењен Аном Поповић из села Штрбаца у Босни. За време његовог одсуства, за штитковачког учитеља је постављен бивши ђак ове школе и богослов Призренске богословије, Матија Новковић, родом из суседних Љепојевића, али је и он 1901. године побегао због турског сумњичења. Како повратком у Штитково, није добио парохију јер је на њој већ био његов стриц, поп Алекса, преостало му је да се и даље бави школом и учитељским позивом. Управник јаворске царинарнице, Димитријевић је септембра 1901. године "поручио попу Чеду да отпочне рад са децом" а од председника Министарског савета и Министра иностраних дела Краљевине Србије тражио да му се одреди плата у износу од 600. динара годишње. Међутим, било је то време зулумћара, сјеничког Мустаја паше Ђатовића, команданта сјеничког башибозлука, па турска сумњичења и шиканирања нису престала ни када се као свештеник вратио у Штитково. Управник српске царинарнице на Јавору, Димитријевић, 22. априла 1901. године извештава председника Министарског савета и министра иностраних послова "да је поуздано сазнао да су Турци решили да редом поубијају виђене Србе из суседног санџака, међи њима и поп Чедо Чакаревића".

Кад је 1902. године за учитеља поново дошао Матија Новковић, Чедомир се, као свештеник без парохије, посвећује цркви и црквеном животу јер те године постаје председник црквено школске општине. Наставља уређење цркве које је започео његов деда Симо још од 1862. до 1873. године. Из Дебра у Македонији, доводи браћу Дичиће, живописце, који праве иконостас и сликају иконе. Од обнове и постављања крста на кубету 15. августа 1873. године, штитковачка црква није била осветљена, јер тадашњи Митрополит Рашко-призренски, Грк Мелентије (1854-1895.) није хтео да то учини да се не замери Турцима, под изговором да је црква близу српске границе. Чедомировом заслугом, 15. августа 1902. године на Велику Госпојину, Митрополит Рашко-призренски, Нићифор, уз саслужење Архимандрита Гедеона Марића, јеромонаха Христифора Трифунчића и свештеника Јована Караматијевића и Алексе Чакаревића, осветљао је цркву и посветио је храму Св.Благовештења.

У то време Чедо се повезује са истакнутим борцима за српска национална права, посебно са комитским четовођама, надајући се скором ослобођењу Старе Србије. Везе су му Милан Борисављевић, трговац из Нове Вароши и посланик скупштине Косовског вилајета, Сретен Вукосављевић, учитељ из Пријепоља, Караматијевић Јевстатије, свештеник из Нове Вароши, Антоније, Илија и Владимир Пурићи, свештеници из Радијевића, Миле

Новковић, комита из Љепојевића и други. То изазива још већу сумњу турских власти у Чедомирову лојалност чему доприноси и избијање тзв. Раоничке буне у пролеће 1903. године, и његово стављање на цело побуњених сељака Штиткова и околине. Забележено је да су га турске власти позвале 11. априла 1905. године у Нову Варош ради испитивања, али су га због недостатка аргумената "пустили до другог испита". Сумњичења су добијала и друге размере. У настојању да га компромитују у очима јавности и Министарства иностраних дела Краљевине Србије - главног Чедовог заштитника, коришћене су и међусобне српске размирице. Група учитеља нововарошког краја га је 29. децембра 1905. године оптужила Главном туторству тј. Министарству иностраних дела Краљевине Србије, да је ради запослења свога сродника, учитеља Сима Чакаревића, утицао на отпуштање из службе учитеља Танасија Вељковића који је од 1903. до 1905. године радио у Штиткову. Ипак, Главни тутор је установио да на Чедомиру нема кривице, па је учитељ Симо Чакаревић остао све до 1911. године.

Избијање младотурске револуције и проглашење Устава Турске царевине 15. августа 1908. године, Чедо дочекује одушевљено са надом да за српски народ ових крајева наступа подношљивије време. Са Илијом Поповићем, кајмакамом из Берана, и Сретеном Вукосављевићем, учитељем из Пријепоља, држи ватрени говор на народном збору у Пријепољу. Нову ситуацију користи за нове кораке на црквеним и народним пословима. Уз новчану подршку Владе Краљевине Србије, покреће акцију прикупљања прилога за набавку црквеног звона и подизање споменика мајору Илићу и ратницима изгинулим у тзв. Јаворском рату 1876-1878. године. Турци то сматрају провокацијом па одговарају шиканом. Српска царинарница на Јавору, 3. марта 1908. године извештава да је у Штиткову извршен претрес и преметачина куће попа Чедо Чакаревића. Компромитујући материјал због кога би зарадио робију или прогонство у Анадолију, никада није пронађен захваљујући скривници у оцаку куће Чакаревића. Ни кад му је на сред Сјенице убијен пријатељ, берански кајмак Илија Поповић, ни кад му је плаћени убица, Алија Гусињац, убио рођака Божа Чакаревића, јединца попа Алексе, на спавању са тек доведеном невестом, Чедо се није уплашио. Био је одлучан да више не одустаје од намера. Звоно тешко 240. килограма, са натписом: "Парохијани цркве Штитковачке, храм Св.Благовештења, прилажу својој цркви у 1908. години", изливено је у фабрици Гођевца у Србији, а 4. јануара 1909. године, поп га са сељанима преко јаворске царинарнице, по снегу и мразу, преноси на територију Турске и на саоницама довози у Штитково. Српска радост је помућена забраном подизања

звона, а тиме и његове употребе. Младотурци су били обмана, јер османлијски дух у њима није могао ни хтео да схвати "да Влашко звоно може да звони кад царска узенђија куца". Али ни поп Чедо не погушта. Подноси молбу турским властима и после годину дана, јануара 1910. године од Министарства вера из Цариграда добија одобрење за подизање звона. Звоно је подигнуто на десет метара висок звоник пред главним улазом у цркву, и коначно одјекнуло низ долину Тисовице као весник скорог ослобођења. Октобра 1912. године поздравило је ослободиоце. Судбина му није била наклоњена јер су га већ 1917. године, аустријски окупатори скинули и однели. Те 1909. године мајстор Алекса Друловић мења дрвени кров на цркви подцинкованим лимом, а исте године подиже се споменик мајору Илићу на Јавору у присуству народа ивањичког, нововарошког и сјеничког краја. Споменик на врху Јавора, и данас одолева времену и недаћама.

Кад је 1909. године умро поп Милун Дилпарић, свештеник цркве Св. Арханђела Гаврила и Михаила у суседном Буковику, свештеничку дужност је привремено обављао поп Јевстатије Караматијевић из Нове Вароши, као капелан свога оца, старог проте Јована. После Јованове смрти, за капелана буковичке цркве постављен је Чедомир Чакаревић а свештеничку дужност је обављао стриц му Алексе. Од администратора Митрополије Рашко-призренске, Архимандрита Саве (Протића), поп Чедо је на Ђурђевдан, 23. априла 1911. године добио одобрење да може обављати свештеничку дужност за годину дана, у парохији буковичкој која је тада бројала 79 домова, а по смрти стрица Алексе, 1914. године, Чедо постаје парох штитковачко-буковички.

Муке ропства под Турцима поп Чедо је издевао јуначки и стоички, побеђујући их пркосом и старовлашком мудрошћу и лукавством. Свему томе тешко да би одолео да му у помоћ није притицала и материјална моћ. Завидни су га извргавали критици због личног богаћења и тобож интересијског односа у народним пословима, али је увек из оптужби излазио победнички. Они који су били позвани да суде о његовом понашању, изузев Турака, знали су колико труда, вештине, мудрости и новаца кошта и најмање турско одобрење онога што се жели постићи и што је раји било забрањено. Пркос није помагао ако није био поткрепљен митом и лукавошћу. Од вајкада се у Старом Влаху знало "да празна не пуца". Григорије Божовић вели: "Иако велика и домаћинска кућа, тек поп Чедо Чакаревић је био на великом трошку, гостећи граничне турске чиновнике и официре да га не смакну. А велико је чудо како се поп Чедо Чакар одржао под Турцима. Јер то није био поп из оне старе поворке смиренних и прикривених папаза, но вазда отмен господин, културне спољашности и држања, који није хтео

да приклања главу и да темена. Увек достојанствен, дрско слободнога држања према сваком Турчину, као да је био не рајетин но британски штићеник. Не само да се није снисходљиво понашао, него је на своје достојанство у свакој прилици пазио више од живота и био јуначан и онда када је страх одиста био природан и несавладив у души, кад је опасност била више од сваке очигледности. О потреби примене мита говори сликовито следећи пример: Поп Чедо је био претплаћен и на Јавору добијао београдске новине "Политика" од првог броја до преласка српске војске 1912. године преко границе. Како су новине из Србије биле забрањене у Турској, Чедо је штампу добијао на име "Мехмед ефендије" за шта је турског цариника морао да подмити скупле него што је износила цела претплата.

Коначно, дочекао је и ослобођење. Октобра 1912. године, са својим парохијанима, прешао је јаворску границу и дочекао српску војску бригадира Миливоја Анђелковића-Кајафе и старог проте Милана Ђурића из Ужица. У борбама на јаворском фронту, не одваја се од проте Ђурића који је записао да су 9. октобра били у освојеној турској касарни на Калипољу, а у цркви Буковичкој нашли једног мртвог комиту кога је опојао поп Чедо. Био је то комита Илија Поповић звани "Беранац" кога су код цркве буковичке сахранили попови Чедо и Милан. Његово име је и данас на спомен списку изгинулих у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године у цркви буковичкој. Нешто касније, 15. октобра, са попом Миланом Ђурићем, Чедо је ушао у ослобођено Пријепоље. Тиме је његова национално ослободилачка мисија у поробљеној отаџбини, била завршена.

Радост ослобођења беше кратког века. Бугари издалоше братске договоре, а поред новог крвопролића, Србију нападоше и заразне болести. Чедову кућу тај ратни данак 1913. године ожалости смрћу трогодишњег сина Борка а у пролеће 1914. године и шестогодишње кћерке Душице. Морао је стегнути срце и жалост оставити за неко друго време, јер кад 1914. године швабе нападоше Србију, Чедо се укључује у одбрану отаџбине на дужности начелника "војне станице" у Сјеници од 16. јула 1914. до 6. марта 1915. године. Кад се српска војска повукла у Албанију и Грчку, Чедо је остао са својим парохијанима од којих се неки вратише са фронта, наоружани, да као комити наставе борбу у непријатељској позадини. Каква је била његова улога у томе, може се наслутити ако се зна да је одмах по окупацији, 25. новембра 1915. године ухапшен као "непоуздан" и интерниран у злогласне логоре Ашах и Нежидер, одакле је пуштен 22. априла 1918. године. Измучен гладовањем и швапско мађарским малтретирањем, поп Чедо се вратио у Штитково затекавши своју и остале фамилије у парохији десетковане шпанском грозницом, срдоболом, дизентеријом, тифусом, дифтеријом и

дивљањем банде Мурата Шабовића из Кладнице. Са фронта се нису вратили рођаци Влајко, Вујадин, оба Риста, Душан је убијен од стране "зликоваца" као дете од шест година а Јовица као јатак комитски, повремено и комита, издан од комшија и ухваћен на Благовести 1916. године па у Пријепољу 29. децембра исте године обешен на православном гробљу. Приповеда се да је по доласку из интернације, поп изгледао као да му је "смрт за вратом". За то је ангажован фотограф да фамилију са попом фотографише за успомену.

Горштакча конституција и жиљав старовлашки дух победили су смрт. Одмах се дао на посао. Требало је обновити домаћинство, обавити бројне запуштене свештеничке дужности, реконструисати матичне књиге, опојати гробове помрлих или од окупатора стрељаних родољуба, извршити помене онима којима су кости заувек остале на

признања. Епископ велешко-дебарске епархије, митрополит скопљански и потоњи патријарх српски, Варнава, одликује га 30. новембра 1920. године правом ношења "црвеног појаса", а 30. марта 1923. године, за двогодишњу "исправну службу", епископ рашко-призренски Михаил одликује га правом ношења "набедреника", док му истог датума, Министарство Спољних послова Краљевине СХС, издаје Уверење да је од 1. септембра 1887. до 31. децембра 1912. године тј. пуних двадесет пет година и четири месеца провео као "национални радник".

Међутим, мира у Староме Влаху нема. Одметничко-бандитска група Јусуфа Мехоњића, 1. јуна 1921. године упала је у жандармеријску станицу на Јавору, и заклала жандармеријског поднаредника Дрчелић Тихомира(32), и двојицу мештана који су се ту затекли: Дилпарић Мојсила(45) из села Буковика

вао се и културно уздизао. Био је претплаћен на издања Српске књижевне задруге од њеног оснивања као и на лист "Политику" од њеног првог броја.

Осећајући изазове новог времена, поп Чедо је одмах по повратку из интернације покренуо иницијативу да школа у Штиткову добије своју зграду, јер је од 1914. године била смештена у кући Арсенија Вјетровића. Велики подухват је окончан 1926. године свечаним отварањем наменски грађене "планске" зграде на "два боја", простране, окречене, са великим прозорима и светлим учионицама, какву би у то време пожелело и какво среско место. У тој школи поп Чедо је предавао "науку хришћанску" а ту су као учитељи радили и његови потомци, син Бранко и снаха Ковиљка, а касније су ту прва наставничка постављења добили и његова унука Душица и супруг јој Жико Петровић.

Одлика попове интелектуалности био је и прелеп рукопис којим је педантно записивао догађања у парохији. Влада мишљење да од попа Чедо Чакаревића, није било писменијег и педантнијег свештеника у пословима црквене и матичне документације на подручју целе Рашке области. Његове "напомене" у матичним књигама рођених, венчаних или умрлих, могу послужити истраживачима народног живота и прошлости ових крајева као драгоцен материјал, поред тога што се још увек користе за свакодневне потребе администрације. Прота је оставио и кратак "Летопис цркве штитковачке" а велика је штета што остали његови записи, којих је свакако било, нису сачувани. Био је врсни познавалац завичајне прошлости о чему је радо приповедао знатижељним мештанима који и данас о нечему причају онако "како је поп Чедо рекао". Као народни свештеник, Чедомир је настојао да изгради домаћинство као пример и узор сељанима његове парохије. Јер у то време бити свештеник значило је бити пионир у многим корисним пословима, посебно у народној привреди. Чедо је то заиста био кад је у пчеларење увео коришћење савремене кошнице-ђерзонке, уместо примитивне трмке и вршкаре. Био је први у унапређењу шумарства сађењем храстове шуме, какве у ближој а ни даљој околини није било, а која и данас постоји као "попов гај". Увидевши да потоком поред цркве и школе у неповрат отиче велика количина воде, поп Чедо се једном приликом поверио Григорију Божовићу да се носи мишљу о градњи мале електричне централе испод засека Врело, где су постојали идеални услови за акумулацију и природни пад до турбине те централе. Остварење идеје омео је Други светски рат, а много година касније други су присвојили ову идеју и покушали да је остваре, мада нестручно, краткотрајно и безуспешно, наносећи велику штету цркви и самом гробу великог проте.

Центар Штиткова 1935. год.

далеким ратиштима. Педантно, са ревношћу и стрпљењем, све своје заостале послове је обавио. Највећа и најдрагоценија заслуга му је била реконструкција матичних књига које у време окупације нису вођене по српским државним и православним црквеним прописима већ по аустријским окупаторским прописима са наглашеним хрватским правописом и службеним језиком. Тако реконструисане, пре свега матичне књиге умрлих, кад би говорити знале, испричале би језиву причу о ничим заслуженим страдањима старовлашких породица у великој несрећи која их је задесила после турског ропства, кога су се тек биле ослободили.

Млада држава је почела миран живот и опоравак. Рекло би се да су за попа Чедо наступиле године заслуженог одмора и посвећености породици, народним мирнодопским пословима, цркви и првој љубави- основној школи у Штиткову. Као свештеник који је у најтежим тренутцима остао и опстао уз своју паству, поп Чедо добија бројна

и Обућину Јанка(44) из села Љепојевића. Тек што је закорачио у шесту деценију живота, поп Чедо се поново сусрео са српским трагедијама са којима се читавог живота борио и за које је веровао да су коначно престале. Са младим и тек пристиглим свештеником, Спасојем Дилпарићем из Буковика, рођаком једне од жртава, обавио је опело закланих и њихову сахрану код цркве буковичке. О овом, никад санкционисаном, злочину вест је донела тадашња "Политика". Остао би без трага у времену, да га поп Чедо није убележио у матичне књиге умрлих парохије буковичко-штитковачке.

У Отоманској царевини и Старом Влаху онога времена било је природно да свештеник зна неколико основних црквених ствари, и да више буде хајдук и добар меџданџија са турским корумпираним чиновницима. Поп Чедо је све то био али и врло образован човек који је држао до ширења својих интелектуалних видика. Између буна и ратова, бежанија и сејменских тортура, образо-

Због поменутих али и других, нама данас незнатних заслуга, попа Чедомира, зашлог дубоко у седму деценију живота и тридесет пету годину свештеничког стажа, митрополит дабро-босански, Петар, је 18/5. августа 1935. године на литургији у манастиру Милешева произвео у чин протојереја.

Између два рата, код проте, у забито и спутно Штитково, долазиле су и гостовале многе познате личности из света политике, публицистике, новинарства, науке или црквених послова. У кући се знало: чим гора озелени и дође месец мај, ето гостију, па све тако до позне јесени, док јаворски снегови не замету друмове да се Штиткову више прићи не може. Тако је 1924. године гост био академик Љубомир Павловић, писац бројних етнографских записа и студија, а протин стари познаник, из Призренске богословије, књижевник и новинар Григорије Божовић боравио је у неколико наврата 1934, 1935 и 1936. године, створивши најлепше записе о људима и крајевима Рашке области и Старога Влаха. Године 1937. на путу за Сјеницу и Прибој где је требао да присуствује освећењу прибојске цркве проте Михаила Јевђовића, у Штитково је преко Ивањице, Кушића и Чемернице, аутомобилом дошао тадашњи председник Владе Краљевине Југославије, Милан Стојадиновић са пратњом. Тада је у Врелу одржан велики народни збор а Стојадиновић је уживао гостопримство протинога дома.

Таман када је требао да ужива плодове мучног и дуготрајног рада за мир и благостање ових простора и да се посвети деци и унуцима, седа старина се, сучелила са страхотама Другог светског рата, националном несрећом, братском омразом и завадом, и намиривањем рачуна из прошлости, осветом и крвопролићем. После априлског слома 1941. године, по жељи оних који се још од 1912. године нису мирили са доласком "Србије", у овај део Рашке области улазе јединице НДХ, "да уведу ред" у својим "повијесним границама" и заштите "хрватско цвијеће" да га великосрби не газе. И као 1915. године аустријанци, у бивше жандармеријске станице Штитково и Калипоље улазе усташки оружници са југословенским униформама и црвеним фесовима на главама и заводе страховладу. Забрањују ношење шајкача, писање ћирилицом, успостављају границу линијом некадашње турске границе и забрањују трговину са "Србијом" и путовања у њу. Уз асистенцију учитељице "пречанке" која је од прера рата живела крај наших сељана и безброј пута хлебом нахрањена у њиховим домовима, усташки оружнички комадир на Калипољу, 15. маја 1941. године, прави "Списак за уништење српских поглавица на предлог немачким командама", у коме се на осмом месту налази и "поп Чедо Чакаревић". Историја се понавља и оружници Јакуповић Зека, родом "пљевљака", командира станице Штитково, хапсе попа Чедо заједно са сином, учитељем

Бранком, рођаком Глишом Чакаревићем, председником општине, и Луком Дилпарићем, деловођом општине буковичке и затварају их у подрум чувенога "Конака" као таоце. Кад Божо Ћосовић "Јаворски" почетком септембра сузбије налет "хрватскога цвијећа" из суседне Кладнице и протера усташе из Штиткова, Божетића и Калипоља, тад његове тројке постају напад овим селима. Кад се у одбрани од обе напасти, сеоски домаћини са протом договоре, да се формира локални одред Вука Калајитовића, онда настају проблеми са људима друге врсте, који настоје да одред вежу за своју идеологију и покрет. Тешко је било старом проти да се у српским расколима снађе а да се не замери некоме, а више није могло ни имало куд да се бежи у "Србију" као оне 1899. године. Трпео је и угошћавао сваку силу и напаснике сваке врсте и доживео стравичну зиму 1942. године када су "Јаворчеви" зликовци заклали његове старе пријатеље Влаја Новковића, Радосава Нешовића и Петра Поповића-Симанића из Љепоевића и Буковика, а потом злоупотребили гостопримство његове куће, и на превару ухватили попа Драгољуба Милутиновића из Ивањице, старином Рашковића. Једне језиве зимске ноћи 1942. године, пред протиним кућом клали су људи из "Србије" православног свештеника из "Србије", док су уверавали људе из Штиткова и осталих села протине парохије да су баш они њихови заштитници без којих се не може. Шта је осећао стари "национални радник" никада се неће знати али је сигурно да је ћутање било цена опстанка породице, које је оставило трага на старачком срцу. Иза тога ређају се непроболне смрти у протиној фамилији и у парохији. У немачком логору Маутхаузен 31. децембра 1943. године гине рођак Раденко Чакаревић а потом, 1. фебруара 1945. године у истом логору гине понос и узданица фамилије, професор Будимир Чакаревић, док у увачким стијанама гине младост протине парохије, уплашена и натерана у пећине пропагандом одметника а побијена непромишљеношћу и безумљем победника. И у том болу стари прота налази снаге да педантно запише догађаје, да их отргне од заборава, јер је знао правило, да што није записано, није ни постојало.

Седом проти, дубоко у осмој деценији живота, кад се збрајају животни учинци и тихо спрема на вечни починак, крај рата не доноси и крај бригада и мукама. Од њега се и тада очекује и тражи да буде свештеник који мири, спашава, саветује и моли. Бесане ноћи прота проводи у молбама и разговорима са онима који би да на пречац пресуде некоме заведеном и сиротом грешнику из ове планинске забити. Жртвује се као добар пастир и 1946. године, када га нова власт насхватаљивим поступцима "аграрне реформе", лишава прадедовске земље на родним Рујиштима, а потом награђује пензијом и правом на лечење у Матарушкој бањи и боравак у апарт-

ману највишег официра и хероја НОБ-е. Ипак, као симбол победе над свим недаћама које су га сналазиле и походиле на дугом животном путу стиже и највећа црквена награда. На предлог епископа будимљанско-полимског, Макарија, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве својом Одлуком Син. бр. 222, зап. 80, од 9.2./27.1.1950. године, за предан пастирски рад, одликовао га је највишим одликовањем "правом ношења напрсног крста" и добијањем чина протојереја ставрофора. Четири године касније, 29. новембра 1954. године, у својој старој кући, крај задужбине Рашковића из које се духовном снагом напајао и врела са кога је тело крепио, окружен најмилијима, мирно и тихо у Господу се упокојио. Са вером да ће мирно почивати у сенци зида староставне цркве у којој се целог живота Богу молио за своје парохијане, сахрањен је 30. новембра 1954. године са јужне стране олтара, поред свог деде, попа Сима Чакаревића, обновитеља штитковачког храма. Много година касније судбина се сурово поиграла са поп Чедом не дајући му мира ни у гробу. Његову идеју о електричној централи на потоку Врело, покушали су да спроведу у живот неки други људи. Нестручно изграђено акумулационо језеро заплавило је део гробља, цркву и протине кости у гробу. Породица би принуђена да му кости пренесе на друго, оцедитије место а гробница обложена црним гранитом остаде празна.

О проти се данас препричавају приче и анегдоте, онако како га је ко запамтио или о њему чуо. Ипак, шта год да о њему мисле или приповедају, сви му име изговарају са поштовањем у коме се осећа ауторитет и духовна моћ његова, због чега и педесет година од упокојења, живи међу нама. Ко узме да чита Григорија Божовића, наћи ће један опис крстоноша у селу Божетићима код развалина манастира Дубница, из 1936. године у коме се, старозаветно и најлепше казује протина личност: "... Он одслужи кратку пригодну молитву, па се окрену са подигнутим високо, крстом, народу. Ја ни краће ни класичније беседе нисам чуо од попа ни у цркви ни под древним записима по нашим висинама, који нам још служе наместо разрушених цркава. "Ја сам браћо и сестре задовољан вашом побожношћу и вашим крстоношима који ми помогаше да обиђем ваше њиве и ливаде, станове и торове и да замолим Господа за његову милост вама и вашим домовима. Тако ваља и требује. Нека Господ на вас излије своје благослове, нека селу Божетићу дарује здравље и берићет, и нека спасе и помилује род наш и услиши све молитве ваше!" "... Сунце је залазило и бацало последње зраке на огромне старе гробове око цркве. Крст се унакрст извио на подигнуте богомољце и они су побожно јекнули нешто налик на амин, да сам задрхтао."

ЈЕДАН ДАН СА СРЕТЕНОМ ВУКОСАВЉЕВИЋЕМ

Нова Варош, јунија

Јаков Реља, кмет пријеполски, купио у неком селу крмак и потерао га кући кроз махалу Вакуф, куда је једино и могао проћи. Али скочили махалски Турци и не допуштају да им низ сокаке прође крмак. Ствар дошла до кајмекама, који је по рођењу био Београђанин и који се чуду јако зачудио. Уврстио пред собом завађене странке, па отпочео да тражи излаз:

- Е, Јакове, да није крмак ецнебија (странац)?

- Није, вала беже, но из ове царске земље.

- Чусте ли, Турци? - кајмекам ће Вакуфцима. -Карар (решење) је готов: Јаков царски, Вакуф царски, крмак царски - прогони га, Јакове, куда ти је драго!..

Човека обузимљу сећања на оваке смешне ситнице из турскога доба кад се находи у близини некадање границе. Па и данас кад од Нове Вароши полази за Кокин Брод на Увцу. Као што је познато Увац је због дубока корита тешко пролазан, те је на њему Санџак за Србију имао двоје вратница, једне према Кладници за Јавор, друге на Кокину Броду за Пожегу и Ужице. Али Турци од Нове Вароши до Кокина Брода (простор од неких десетак километара) нису никако хтели да просеку друм, иако су на Кокину Брду биле с обе стране реке царинарнице и уговорна врата за промет путника и трговине. Бојали се да им такав пут не доведе Шумадију у Нову Варош!.. И напокон се убојали: беспуће им не сачува ни царства ни Санџака. Данас до Кокина Брода постоји већ врло удобан колски пут, кроз једну ретко живописну сутеску, окићену крстатом шумом, те је она за Нову Варош, иако у планини и свежини, права разонода и излетиште, баш онако као што је она сутеска низ Тару покрај Биоградског Језера ка Мојковцу. И по лепоти и по потреби за Нову Варош као што је ова друга за Колашин. Јер је Кокин Брод не само прелаз за Србију, него и ново-варошко купалиште летње: ту су удобне пртине покрај Увца, погодни вирови за купање, те је место за врелих дана пуно света и живота. А тако прозвано што су

Турци баш где је мост погубили некога Коку, који им је ту сметао и предавао нехарице.

На свежем јутру идемо низ Злошницу, која је и наградила ову чаробну сутеску. Са Сретеном Вукосављевићем сам у колима. Бејаше

реткога нашега човека, кроз какве је време резало у рабош да нисмо плитка и празна нација.

Сретен Вукосављевић је пређашњи учитељ, живи у малом Пријепољу, а непрестано чита и ради, прати живот и код нас и на страни

(Политика 11.8.1935.)

случајно наишао у Нову Варош, те га замолих да пође до Кокина Брода, јер је сав овај крај некада био подручје његових националних напора. Ја дубоко волим овога човека, као што волим Марка Даковића, као што се воле све истинске лепоте народне. Оне потврдности наше које јачају код људи веру, које бране од разочарења тако нагомиланих куд год се окренете. За мене један ретко срећан дан; не само лично за моју маленкост, него и због посла ради којег путујем. Замислите путовање кроз лепоту, на свежем дану, са умним и честитим човеком, са једним интегралним човеком, који без показа снажно носи у крупној својој природи све врлине, све добре атавизме српског себра из Раса и свеколику дубоку уметноједнога

не друкчије но као какав академичар из великога светскога средштва, или као какав у оставци велики политичар западнога кова, чија мисао не може ни да мирује ни да се одмара. Он изједна скромно апостолује крају и земљи, а интересовања су му необично широка и непрекидна. На све гледа ванредно честито и дубоко, идући до краја мисли и логике. Широко и темељно културан, он је израђен пуни човек, јавни радник, социјални мислилац и политичар. За свеколика питања наше данашњице он има јасне одговоре, дубоко промишљене и засноване, искуством и озбиљним посматрањем поткрепљене. Од оних најтежих државних и друштвених питања до оних мањих и малих која се тичу каквога села и међусеоских уређивања. Извештио се да посма-